

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

Fig. 29. Detail van grafidoel uit het grafveld van Tattûlbân te Chinân, Luristan, aan het licht gebracht door de Belgische Archeologische Missie in Iran, o.l.v. Prof. Dr. L. VANDEN BERGHE. Door wetenschappelijk onderzoek van de archeologische context te dateren ca. 750-700 v. Chr.

PHŒNIX

is een halfjaarlijks bulletin, dat wordt uitgegeven door het Voorzatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en onder redactie van het Dagelijks Bestuur staat.

De contributie voor het Genootschap bedraagt f 12.50 voor leden en f 7.50 voor jeugdleden en studenten. Hiervoor ontvangen de aangeslotenen het bulletin Phœnix, zij kunnen de door de plaatselijke afdelingen te organiseren voordrachten bijwonen en mogen gebruik maken van de bibliotheek. De abonnementsprijs van Phœnix bedraagt voor niet-leden f 8.— per jaar.

Adres van redactie en administratie van Phœnix, alsmede van het algemeen secretariaat van het Genootschap en de bibliotheek: Noordeindsplein 4a, Leiden. Openingsuren: 9-12.30 en 14-17 uur. Telefoon 23682, postrekening 229501 ten name van „Ex Oriente Lux”, Leiden.

Het Dagelijks Bestuur is als volgt samengesteld: Prof. Dr. M. A. Beek, voorzitter; Prof. Dr. A. A. Kampman, 1e secretaris-penningmeester; K. R. Veenhof, 2e secretaris-penningmeester; Dr. W. F. Leemans; Prof. Dr. A. S. van der Woude. In het Algemeen Bestuur hebben voorts nog zitting: Mevrouw C. F. L. van Heek-van Heek; Prof. Dr. L. de Meyer; Prof. Dr. J. P. M. van der Ploeg O.P.; Prof. Dr. J. Vergote; Prof. Dr. J. Zandee.

INHOUD VAN DIT NUMMER

Genootschapsmededelingen	106
Belgische opgravingen en navorsingen in de Pusht-i Kuh, Luristan .	109
3e campagne: oktober 1967-januari 1968 (L. VANDEN BERGHE) .	
De dragers zijn tevreden (M. HEERMA VAN VOSS)	128
Nieuwe aramese inscripties (K. R. VEENHOF)	132
Het nieuwe hebreeuwse woordenboek	142
Boekennieuws: Architectuur der kruisvaarderstaten; Brieven uit het oude Mesopotamië; Twintig jaar archeologie in Palestina; Urartese kunst	144

GENOOTSCHAPSMEEDEDELINGEN

JAARBERICHTEN

Voor de inhoud van de Jaarberichten nos. 16-18 verwijzen wij naar de vorige nummers van dit bulletin. Deze zijn voor de leden van ons Genootschap nog tegen gereduceerde prijs verkrijgbaar.

Jaarbericht No. 19 werd in april 1967 aan onze leden-abonnees toegezonden. Het heeft de volgende inhoud: E. UPHILL, *The Nine Bows*; H. ALTENMÜLLER, *Zur Lesung und Deutung des Dramatischen Ramesseumpapyrus*; H. ASSELBERGHS, *Beschouwingen over Cultuur en Kunst in Egypte*; JAC. J. JANSSEN, *Semitic Loan-Words in Egyptian Ostraca*; W. HELCK, *Eine kleine Textverbesserung*; W. BARTA, *Zum Ritual der Götterbarke im Neuen Reich*; H. SCHMÖKEL, *Die theophoren Personennamen Babyloniens und Assyriens*; J. KLÍMA, *L'Opinion publique et le souverain mésopotamien*; H. HAAG, *Der gegenwärtige Stand der Forschung zu den Beziehungen zwischen Homer und dem Alten Testament*; P. J. PARR, *The date of the Qasr Bint Far'un at Petra*; H. BARDTKE, *Neuere Arbeiten zum Estherbuch*; H. F. WIJNMAN, *Philippus Ferdinandus, professor in het Arabisch aan de Leidse Universiteit (1599)*. De omvang bedraagt 190 pag.; dit nummer geldt als een dubbel deel voor de jaren 1965-1966. Met dit nummer is deel VI van het Jaarbericht, omvattende de nos. 16-19 (1959-1966) compleet. Leden kunnen dit deel of afzonderlijke nummers nog verkrijgen tegen de gereduceerde prijs.

Jaarbericht No. 20 verschijnt in juni/juli 1968. Het bevat de volgende bijdragen: H. J. A. DE MEULENAERE, *Pyramidions d'Abydos*; B. J. PETERSON, *Some Objects from the time of Akhenaten*; H. ALTENMÜLLER, *Zur Überlieferung des Amduat*; W. BARTA, *Zum scheinbaren Bedeutungswandel des Seth in den Pyramidentexten*; E. SOLLBERGER, *The Cruciform Monument*; S. H. HORN, *Objects from Shechem excavated in 1913 and 1914*. Omvang 90 pag., 19 pl., 5 fig. Prijs f 30.—. Voor leden aanmerkelijke reductie (zie bestelkaart).

Banden voor de delen I-V van het Jaarbericht zijn uitverkocht. Wel zijn de voorwerken en indices nog verkrijgbaar, à f 6.— per deel. Oude nummers van de Jaarberichten vanaf deel 10 zijn voor leden verkrijgbaar à f 15.—; de band voor deel II (nos. 6-8) en deel VI (nos. 16-19) à f 6.—.

PHENIX

Oude nummers van Phoenix zijn verkrijgbaar tegen de volgende prijzen: I-VIII à f 1.50 per nummer en f 3.— per jaargang; IX-XII à f 2.— per nummer en f 4.— per jaargang. Voor niet-leden is de prijs f 7.50 per jaargang. De abonnementsprijs bedraagt voor hen vanaf jaargang XIII f 8.— per jaar. Banden voor Phoenix I-VIII zijn uitverkocht; die voor IX-XII is nog verkrijgbaar à f 4.—.

MEDEDELINGEN EN VERHANDELINGEN

In januari van dit jaar kwam gereed **deel 16** van de „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux“:

Dr. J. HOFTIJZER — *Religio Aramaica*

In deze studie (omvang ca. 72 pag., met 4 pl.) die als ondertitel draagt „Godsdienstige verschijnselen in Aramese inscripties” geeft de auteur — door zijn jarenlange werk aan het *Dictionnaire des inscriptions sémitiques de l'Ouest* als weinigen vertrouwd met de talloze inscripties — een analyse van wat wij op grond van de oorspronkelijke aramese teksten weten over de godsdienst en met name het pantheon der Arameeërs. Het boek bevat naast een algemene inleiding inzake der Arameeërs vier hoofdstukken, welke gewijd zijn aan de oudere aramese periode (ca. 9e-6e eeuw v. Chr.), de Nabateeën, Palmyra en Hatra. Het boek, dat een lijst bevat van alle daarin voorkomende godennamen en epitheta, is een belangrijke verzameling en interpretatie van een moeilijk toegankelijk en wijd verspreid materiaal, van belang voor allen die zich met de teksten of de godsdienstgeschiedenis van het oude Voor-Azië en met name het Syrisch-palestijnse en Arabische gebied bezighouden. Het is voor leden tegen gereduceerde prijs verkrijgbaar.

Kort geleden kwam **deel 17** in deze serie van de pers:

Dr. B. H. STRICKER — *De Geboorte van Horus, II*

In dit tweede deel van zijn boek, een godsdiensthistorische studie, welke uitgaat van een inscriptie en een aantal vignetten, aangetroffen op de zuide-

lijke wand van de grafkamer van Ramses VI te Thebe, behandelt de auteur het thema „Het zaad”. Een drietal vignetten uit het graf hebben hierop betrekking. Met gebruikmaking van een omvangrijk tekstmateriaal uit de egyptische, joodse en klassieke wereld, analyseert hij o.a. de antieke opvattingen over de herkomst en samenstelling van het zaad, de functie, herkomst en samenstelling der vrouwelijke uitscheidingen, en het aandeel van man en vrouw in de vrucht. Door analyse, vergelijking en combinatie der vele belangwekkende antieke opvattingen over deze vragen, geeft de schrijver een veelszins nieuwe kijk op een voor de antieke godsdiensten en antropologie essentieel gedachtencomplex, dat nog niet eerder op een zo uitvoerige en diepgaande wijze werd onderzocht.

De leden die indertijd op dit werk intekenden hebben dit deel inmiddels reeds ontvangen. Nieuwe leden en andere belangstellenden kunnen het eerste en tweede deel van deze studie (samen 207 pag., met 26 fig.) nog tegen sterk gereduceerde ledenprijs ontvangen, door inzending van bijgevoegde bestelkaart.

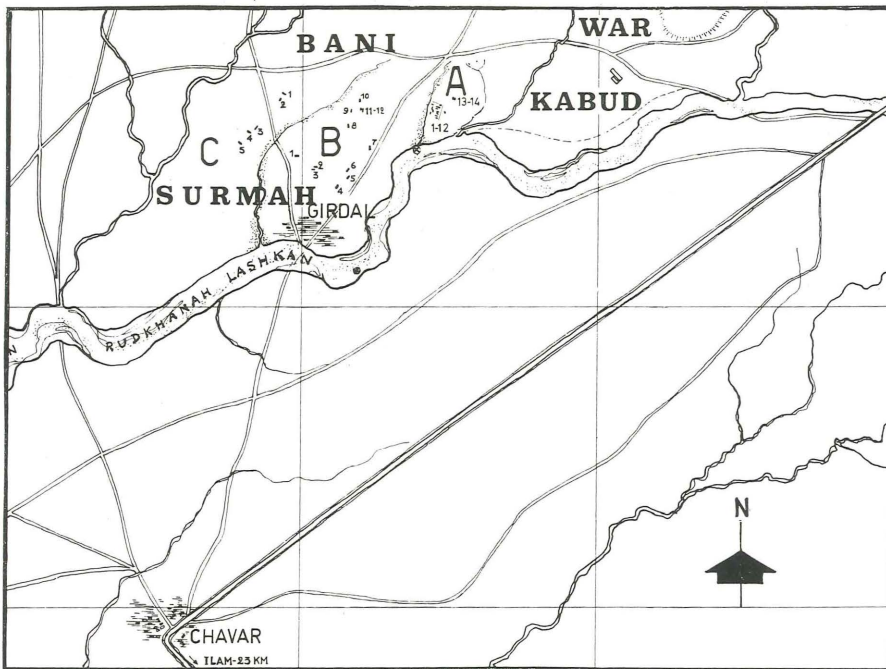

Fig. 30. Valleï van Chavar met de site Bani Surmah en de drie Areas A, B en C.

BELGISCHE OPGRAVINGEN EN NAVORSINGEN IN DE
PUSHT-I KUH, LURISTAN

3e campagne: oktober 1967 - januari 1968

De oorsprong en de datering van de cultuur van de beroemde „Bronzen van de Luristan” geven sinds lang aanleiding tot polemieken onder de archeologen. Met het doel deze problemen op te lossen werden door de Belgische archeologische zending opgravingen ondernomen in de Luristan, in het gebied van de Pusht-i Kuh.

Tijdens de twee vorige campagnes (1965 en 1966) kon de zending de eindfase van de periode van de „Bronzen van de Luristan” bepalen dank zij haar werkzaamheden op de nekropool van War Kabud. Deze beschavingsperiode situeert zich op het einde van de 8e eeuw en de eerste helft van de 7e eeuw vóór Chr. Zij heeft dus voortbestaan tot in de volle IJzertijd. Deze laatste fase van de bronzen van de Luristan wordt gekenmerkt door een keramiek die hoewel dekadent toch specifiek is, een volledig ijzeren bewapening, typische bronzen voorwerpen zoals schalen, vazen met gegraveerde versiering, situlae en verschillende soorten knotskoppen; allemaal voorwerpen waarin men zowel Assyrische als Syrische en Aramese invloeden bemerkt. De opgravingen hebben eveneens aangetoond dat er één of meer periodes zijn tijdens welke de wapens uitsluitend van brons waren en samen voorkwamen met andere voorwerpen typisch voor deze beschaving.

Van 15 oktober 1967 tot 13 januari 1968 trok de Belgische archeologische missie opnieuw naar Luristan. Zij geschiedde, zoals voorheen onder auspiciën van het departement voor internationale kulturele betrekkingen bij het Ministerie van Cultuur en onder de bescherming van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel en de Rijksuniversiteit te Gent. Prof. Dr. L. VANDEN BERGHE nam de leiding waar over de volgende staf: Mw. Y. MALEKI, adjunkt directeur, Mw. R. GYSELEN en M. W. LEROUGE, assistent-archeologen, M. J. RAWOENS, architect-tekenaar en M. H. DEWULF, fotograaf-kineast. De zending gebeurde in nauwe samenwerking met de Iraanse archeologische dienst, vertegenwoordigd door M. M. MUSAFI. Men wilde ditmaal opgravingen verrichten op de nekropool van Bani Surmah, en archeologische prospectietochten ondernemen in een gebied ten noordwesten van deze grafheuvel.

A. OPGRAVINGEN TE BANI SURMAH

De dageraad van de Bronskultuur in de Luristan

Van 15 oktober tot 12 december 1967 werden opgravingen verricht n.l. in de onmiddellijke omgeving van de War Kabud, op de Bani Surmah

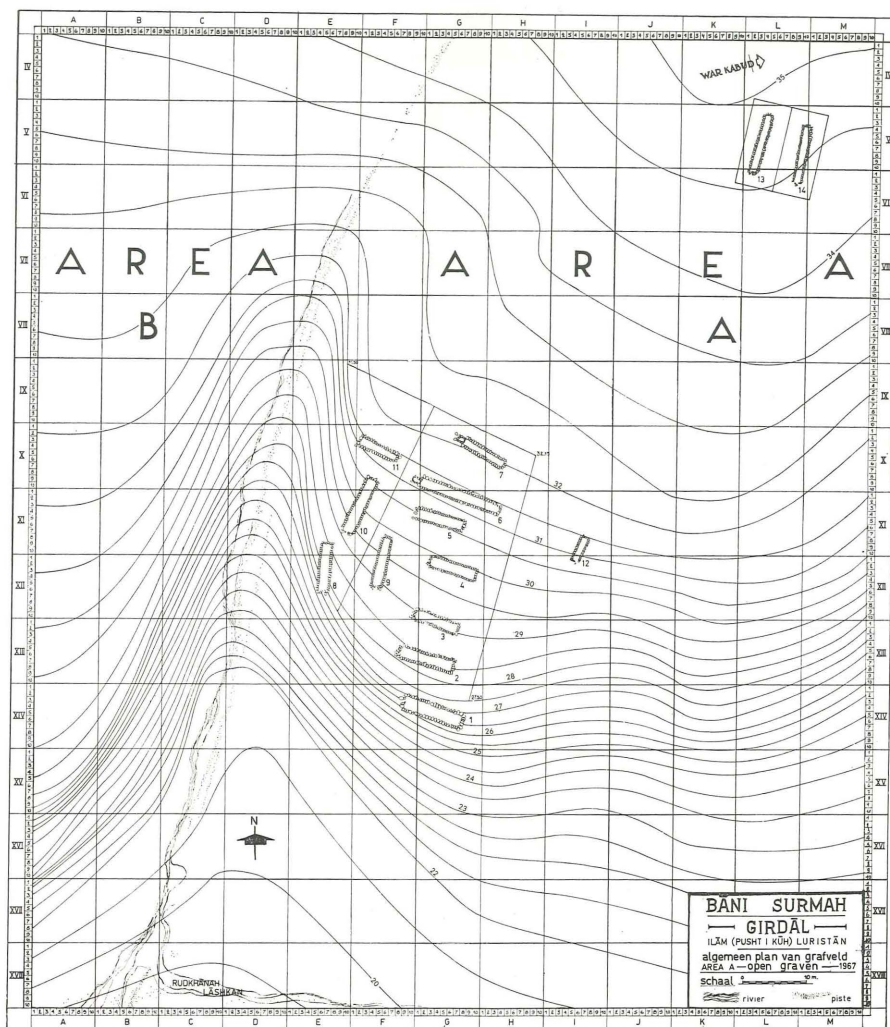

Fig. 31. Bani Surmah: plattegrond van het grafveld in Area A.

nekropool, waar een nieuw, tot nog toe onbekend stadium van de bronskultuur in de Luristan ontdekt werd, dat dateert uit het midden van het IIIe millennium v. C.

Het grafveld van Bani Surmah tekent zich af langs de oevers van de rivier Lashkan. Het strekt zich uit over een breed plateau doorsneden met depressies die de site verdelen in drie zones die wij Area A, B en C genoemd hebben (Fig. 30). In tegenstelling met de nekropool van War Kabud, liggen de graven op Bani Surmah verspreid, uitgezonderd op de zuid-west hoek

van Area A waar elf graven gegroepeerd zijn. In deze Area werd een groot veld afgegraven dat zich uitstrekt over een oppervlakte van 51 m. op 32 m (Fig. 31). In de noordoosthoek van dit opgravingsveld troffen wij de graven aan op een diepte van 1,10 m., terwijl deze aan de west- en zuidzijde bijna aan de aardoppervlakte lagen. Van de elf graven uit deze Area zijn er acht noordwest→zuidoost georiënteerd, de andere liggen noord→zuid (Fig. 32). De grafkelders zijn indrukwekkend door hun enorme afmetingen. Op enkele zeldzame uitzonderingen na, hebben zij een lengte van 8 m. tot 16 m. en een breedte van 1,70 m. tot 3 m. Als binnenmaten noteerden wij 6,70 m. tot 14 m. lang. De diepte varieert van 1,50 m. à 2,10 m. De architectuur van deze funeraire monumenten is hoogst merkwaardig. Enorme dekstenen, waarvan sommige een gewicht van 600 kg. bereiken, sluiten de grafkamers af. Meestal hebben zij een lengte van 1 m., een breedte van 0,80 m. en een dikte van 0,50 m. De openingen gevormd door de afronding der dekstenen zijn gevuld met kleine steentjes die uiterlijk echter niet zichtbaar zijn. Het geheel van het graf wordt geflankeerd door stevige tegengewichten die een mooi decoratief effect verschaffen. Uit deze graven straalt een sfeer van macht en adel (Fig. 33).

Fig. 32. Bani Surmah, Area A: overzicht over het gesloten grafveld.

Fig. 33. Bani Surmah, Area B: graf no. 6 in gesloten toestand.

De inwendige structuur valt op door haar perfecte afwerking. De muren zijn opgebouwd met kalkstenen blokken die zeer regelmatig gelijnd zijn in horizontale parallelle lagen. De stenen van de onderste rij, die de fundering en de basis van het graf vormen, zijn zwaarder dan die van de daarboven liggende steenrijen. De openingen tussen de blokken zijn dikwijls opgevuld met een agglomeraat van kleine steentjes, die terzelfdertijd dienst doen als bindmiddel. De steenlagen neigen van onder naar boven geleidelijk

Fig. 34. Bani Surmah, Area A: blik in het geopende graf no. 14.

naar elkaar toe zodat bovenaan de breedte-opening van het graf veel smaller is dan die aan de basis (breedte 1,60 m. aan de basis, 0,80 m. aan de bovenste laag). Deze binnenwelling is zeer karakteristiek voor de architectuur van deze graven (Fig. 34).

De toegang tot de grafkamers wordt gevormd door een klein trapje van twee eenvoudige treden, hetzij door treden twee per twee gegroepeerd.

Het spreekt vanzelf dat deze massale grafkamers die het uitzicht van ganggraven vertonen, familiale of kollektieve begraafplaatsen waren en dus meerdere lijken bevatten, waarvan echter de schaarse beenderfragmenten niet toelaten het aantal skeletten te bepalen. Volgens de samenstelling van de grafinsboedel werden de doden gekleed bijgezet en voorzien van hun

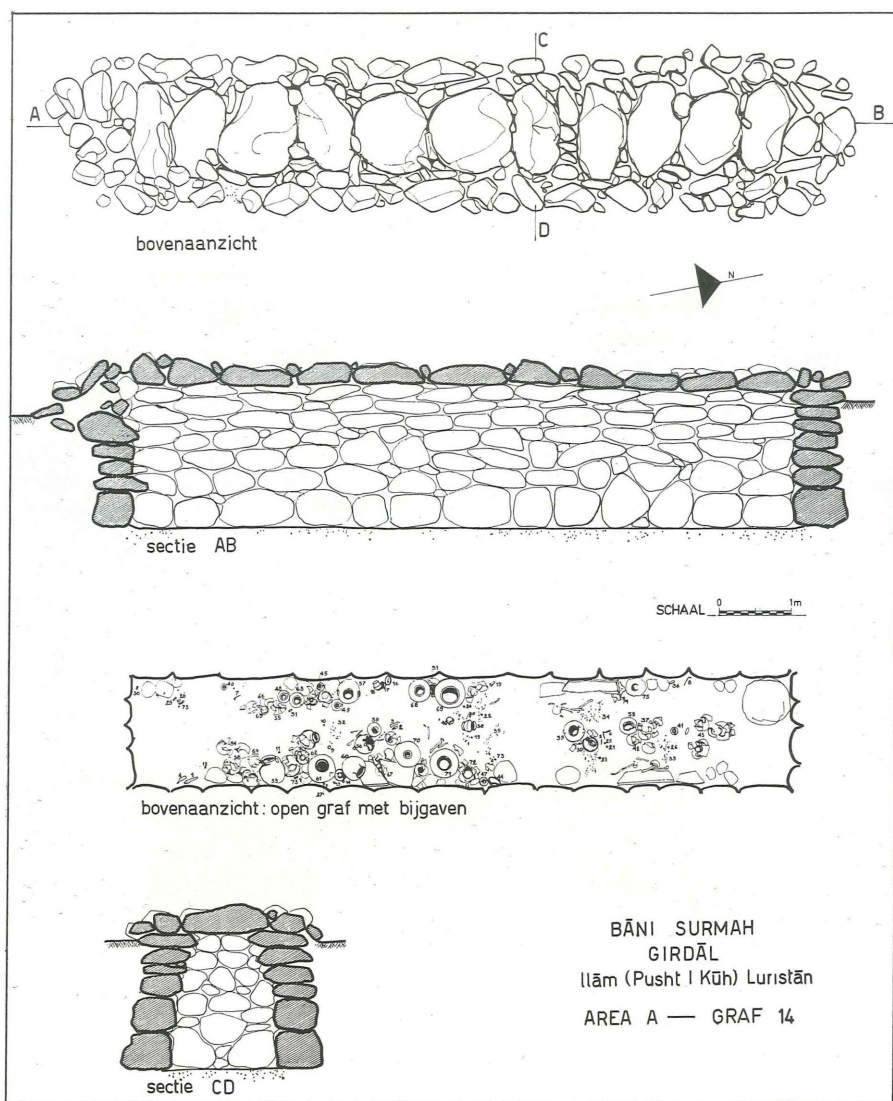

Fig. 35. Plannen en doopsneden van graf A 14 te Bani Surmah. De bijgaven bestaan uit: bronzen voorwerpen (1-19); zilveren sieraden (20-27); rolzegels (28-31); halssnoeren (32-35); wetsteen (36); aardewerk (37-72); fossiele schelpen (73); obsidiaan (74) en offersteen (75).

persoonlijke bezittingen. De mannen werden begraven met hun bewapening en werktuigen: bijlen, platte bijlen, messen, dolken, lanspunten, beitels, priemen, zagen. De vrouwen waren opgesmukt met elegante halssnoeren, gegraveerde spelden, haarspiralen, ringen en armbanden. Een opsmukstel met

Fig. 36. Karakteristieke vormen van gewoon aardewerk.

epileertang en schminkpalet getuigt reeds van een bijzondere behaagzucht der dames in deze zeer vroege periode. De zwarte, blauwe of geelbruine schmink was nog bewaard in zeeschelpen. Voor het na-aardse leven kregen mannen en vrouwen overvloedig voedsel en drank mee, die bewaard werden in aarden en bronzen vaatwerk. Cylinderzegels werden naast de doden gedeponeerd (Fig. 35).

De keramiek beslaat het grootste gedeelte van de grafinsboedel en omvat twee voorname groepen; enerzijds onbeschilderd aardewerk, meestal slecht

Fig. 37. Polychroom aardewerk met diervoorstellingen.

gebakken (Fig. 36) en anderzijds een monochroom en polychroom beschilderde keramiek. De monochroom beschilderde vazen hebben een bruinrode geometrische versiering op schouder en buik. Deze abstracte tekening bestaat uit horizontale of golvende lijnen, chevrons, zigzags, driehoeken top aan top, gearceerde ruiten. De versiering van de polychrome keramiek ontplooit zich in brede banden over gans de oppervlakte van de vaas; de motieven zijn uitgevoerd in bruinzwart maar zijn afgeboord door oranje-rode banden. De versiering, vaak in metoepvorm, bestaat naast eenvoudige geometrische tekeningen uit levendige figuratieve voorstellingen (Fig. 37): runderen, hoorndieren, rustende eenden en vogels in vlucht, aangevuld met planten en bomen; het geheel geeft een expressief landschap weer.

Karakteristiek voor de nekropool van Bani Surmah is dat zij slechts koper en brons bevat en, in tegenstelling met deze van War Kabud, geen enkel ijzeren voorwerp opleverde. Enkele graven bevatten zowel voorwerpen in koper als in brons. De vaklieden van die vroege periode hebben als alliage met het koper niet alleen tin gebruikt, maar ook lood, antimonium en arsenicum. Deze laatste voorwerpen waren dan van mindere kwaliteit. Iedereen weet dat het brons tegenwoordig altijd een legering is van koper (in sterke mate) en van tin. De metallurgische technieken waren niet dezelfde bij de aanvang van de Bronskultuur. Het was toen nog een periode van zoeken en zonder twijfel waren de tinertsen niet steeds in de buurt te vinden. Deze vaststellingen tonen wel degelijk het begin van de Bronstijd in de Luristan aan; vandaar het groot belang van de opgravingen op Bani Surmah.

De objecten in brons en in koper (Fig. 38) omvatten gebruiksvoorwerpen en wapens, sierstukken en vaatwerk. Onder het gereedschap komt de hulsbijl het meest voor. Elk mannengraf leverde één of meerdere exemplaren op. De hulsbijl diende voor diverse doeleinden: in het dagelijks gebruik diende ze voor houtbewerking, snoeien van bomen, hakken van brandhout en het aanmaken van gereedschap. Maar voorzien van een lange houten steel was zij, bij uitstek, het gevreesde aanvals- en verdedigingswapen. Dezelfde bijlen vinden wij in Mesopotamië afgebeeld tijdens de oud-sumerische periode op de Gierenstele van koning Eannatum van Lagash: krijgers dragen dit wapen op de schouders. Op fragmenten in parelmoer, afkomstig uit Mari en uit dezelfde tijd, zijn dignitarissen voorgesteld met dergelijke bijlen op lange stokken gevat. De graven hebben meerdere types van deze bijlen opgeleverd, die onderling verschillen door de vorm van de snede en de huls. Deze variëteit is bijzonder belangrijk omdat ze bewijst dat de vormen reeds verscheiden waren bij het begin van de bronsbeschaving in de Luristan. In de vormgeving der bijlen en beitels vindt men het lithisch prototype terug.

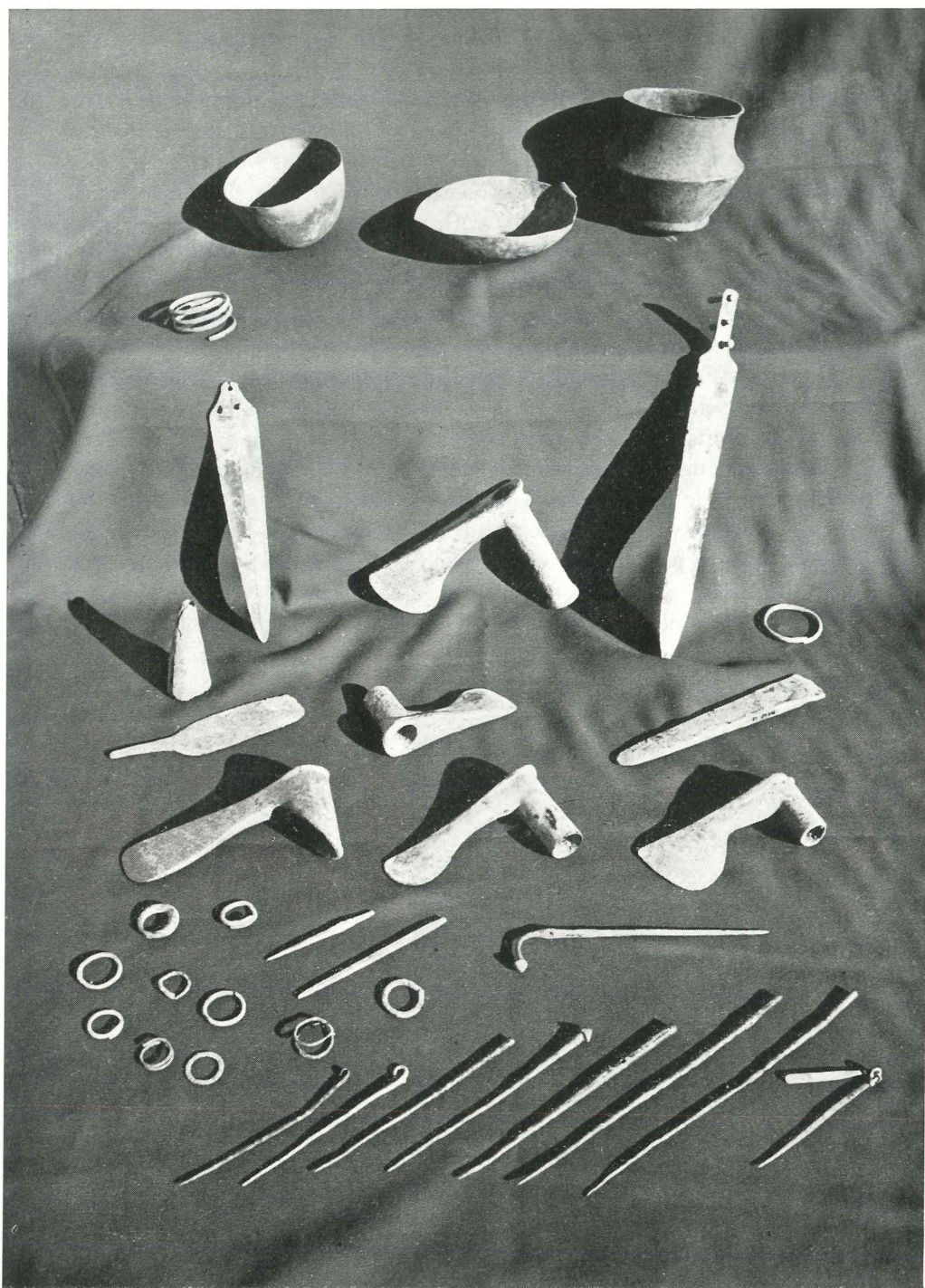

Fig. 38. Selectie van bronzen voorwerpen uit de graven te Bani Surmah.

De dolken, speerpunten en messen zijn van een eenvoudig, archaisch type. De messen en dolken met langgerekt, driehoekig lemmet hebben meestal nog geen handgreep, maar het bovengedeelte is voorzien van drie klinknageltjes om het handvat dat in hout of in been was, vast te maken. Enkele dolken hebben reeds een smalle steel eveneens voorzien van drie klinknageltjes. Tot de reeks van de boortuigen behoren de elzen en priemen van zeer eenvoudige en archaische vorm; een lange pin gevat in een steel in been of in hout. Dit gereedschap werd vooral aangewend bij lederbewerking, maar ook de edelsmid hanteerde deze boortuigen om gesteenten en metaal te bewerken: parels, zegels, cylinders. Zaagwerktuigen komen zelden voor in Bani Surmah.

De sieraadstukken in brons of koper zijn vertegenwoordigd door spelden, naalden, knopen voor kleding, ringen, ronde of spiraalvormige parels, armbanden, epileertangen, schminkpaletten.

Spelden en naalden dienden als sluitstuk van de kledingstukken; soms werden zij in de haartooi geplaatst om een hoofddeksel te bevestigen. De meeste stukken waren voorzien van een doorboring: deze opening die tamelijk hoog is aangebracht was bestemd om een touw of ring te bevatten die vastgemaakt werd aan de stof, en is kenmerkend voor deze vroege periode. Vaak is de hals van de speld versierd met geïnciseerde tekeningen.

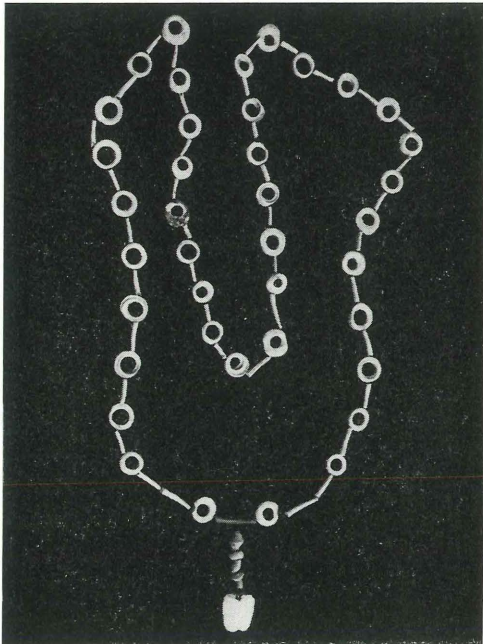

Fig. 39. Bani Surmah: halssnoer uit graf A 14 met 91 parels van 79 fossiele zeeschelpen (39 operculen, 40 dentalia), 4 kornalijnparels, 3 van lapis-lazuli, 3 van bauxiet, 1 van kalksteen en één pendentief van kalksteen.

Het bronzen vaatwerk vervaardigd uit een metalen blad omvat schalen, kommen en vazen met gekareneerd profiel.

Het zilver werd veelvuldig aangewend voor het vervaardigen van ringen, haarspiralen, oorringen en torsade-parels.

Het voornaamste element bij de juwelen bestaat uit parels afkomstig van fossiele zeeschelpen; de meest voorkomende soorten zijn de operculae, de dentalia en de slakkenhuisjes. Men gebruikte eveneens half-edelgesteenten: lapis-lazuli, azuriet, dioriet, kornalijn, serpentijn, bauxiet, albast, obsidiaan, quartz. Men vervaardigde naast parels in been en gebakken aarde ook kralen door het winden van een bronzen of zilveren draad in een spiraal. Deze halssnoeren van parels afkomstig van zeefossielen zijn typisch voor deze vroege periode (Fig. 39). Kornalijn, azuriet, bauxiet, albast, serpentijn, dioriet, en obsidiaan werden gewonnen in de bergen van de Pusht-i Kuh zelf, terwijl lapis-lazuli afkomstig was van Badakhshan ten noorden van Afghanistan.

De familie-graven hebben meerdere cylinderzegels in calciet en serpentijn opgeleverd (Fig. 40, 41). Enkele zijn gegraveerd met eenvoudige geometrische motieven: streepjes, lineaire figuren in ruitverband, friezen met afgebroken lijnen. Andere stellen gevechtstaferelen voor met gekruiste hoorn-dieren, met leeuwen, luipaarden, draken, stieren met mensenhoofd in aanwezigheid van personages. Sommige geven taferelen uit het mythisch repertorium. De cylinders met geometrische motieven en deze met figuratieve taferelen werden in dezelfde graven aangetroffen en behoren aldus tot één-

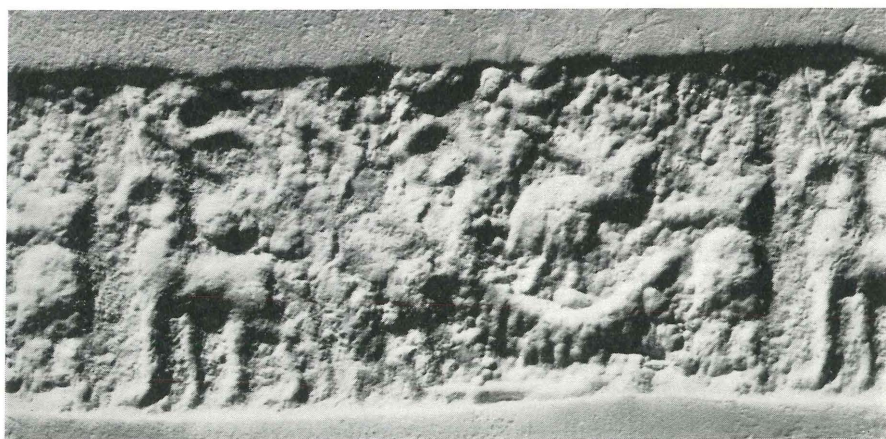

Fig. 40. Bani Surmah: afdruk van rolzegel met het thema van de bootgod. In een boot, waarvan de voorsteven wordt gevormd door het bovenlijf en het hoofd van een god, zit de zonnegod, die de roeispaan hanteert. Achter de boot stappen een personage en een dier. In het veld een aantal symbolen.

Fig. 41. Bani Surmah. Afdruk van een rolzegel, welke de strijd weergeeft tussen elkaar kruisende dieren in het bijzijn van een held. Een doorengestregelde stiermens en leeuw vallen resp. een rechtopstaande draak en een hert, dat de kop omdraait, aan. Een adelaar met opengespreide vleugels bevindt zich onder een onbeschreven gelaten paneel voor een opschrift. Achter de draak een held gekleed in kort kaunakes-kleed.

zelfde periode; zij zijn karakteristiek voor het einde van de oud-sumerische tijd. Vermelden wij tenslotte ook nog slijpstenen, rechthoekig van vorm in zeer fijn korrelige zandsteen. Zij zijn al dan niet voorzien van een gaatje bestemd om de steen aan de lendenband te bevestigen. Deze zeer eenvoudige slijpstenen zijn de vroegste prototypes van de prachtige bronzen slijpstenen uit de latere periode van de Bronskultuur van de Luristan.

Al deze indrukwekkende graven behoren zonder twijfel tot één en dezelfde periode: allen vertonen éénzelfde aspekt van ganggraven en bevatten onveranderlijk dezelfde typische voorwerpen: hulsbijlen, beitels, lanspunten, messen of dolken met langgerekt driehoekig lemmeet voorzien van klinknageltjes, spelden met verdikkende kop waarvan de hals tamelijk hoog doorboord is, monochrome en polychrome keramiek met een karakteristieke versiering, halssnoeren met parels van zeeschelpen, cylinderzegels met gekruiste dieren en met mythologische taferelen.

De vergelijkingen dringen zich voornamelijk op met voorwerpen van de oud-elamietische periode gevonden te Susa (Dc-Dd) en met die van de oud-sumerische periode in Mesopotamië: de koninklijke graven te Ur, Mari, Kish (A-Cemetery), Lagash, Chafadjah, Tell Asmar en Tell Agrab. Er kan zelfs een verwantschap vastgesteld worden tussen de bronzen uit onze graven en die gevonden te Ras-Shamra-Ugarit (str. III A) in Syrië dagtekenend uit de Vroege Bronstijd.

Dit laat ons toe de familiale en kollektieve graven van Bani Surmah te dateren in de latere fase van de oud-sumerische periode, d.w.z. omstreeks 2600-2500 v. C.

Daar geschreven bronnen volledig ontbreken is het moeilijk te bepalen

welk etnisch element de grafsite van Bani Surmah vertegenwoordigde in die vroege periode.

Wellicht waren het de Guti- en de Lullubi-stammen, oorlogszuchtige bergvolkeren, die in de Zagros leefden en die ons bekend zijn uit spijkerschriftteksten. Tijdens het IIIe millennium v. C. hebben zij meermaals de steden van Mesopotamië en Susiana overvallen, waarbij zij geregeld plundertochten ondernamen. De Guti-stammen hebben zelfs gedurende enkele jaren hun hegemonie in Zuid-Mesopotamië bevestigd en er een dynastie opgericht (2230-2120 v. C.).

Nochtans zijn wij eerder geneigd de graven van Bani Surmah aan de vroege Elamieten toe te schrijven. Op etnisch vlak zijn zij trouwens verwant aan de Guti en Lullubi; zoals deze laatsten waren deze Azianieten bergvolkeren gevestigd in de uitgestrekte gebieden van de Luristan. Elamietische stammen waren reeds vroeg naar de rijke vlakte van Susiana afgedaald en hadden er vanaf het begin van het IIIe millennium vóór Chr. een bloeiende beschaving gecreëerd. Aldus omvatte Elam in de eerste helft van het derde millennium vóór Chr. de Elamieten van de vruchtbare Susiaanse vlakte in het zuiden en, meer ten noorden en ten oosten, de Elamieten van de Hoogvlakten in de Luristan.

De opgravingen van Bani Surmah bewijzen dat de stammen van de Pusht-i Kuh bij het ontstaan van de Bronsbeschaving in de Luristan een zeer voorname rol gespeeld hebben en een belangrijke bijdrage geleverd hebben in de ontwikkeling van de metaalbewerking. Zuid-Mesopotamië, met zijn arme bodemgesteldheid zonder ertsen was afhankelijk van zijn buurlanden voor de bevoorrading met grondstoffen en gezuiverde metalen. Eén van deze bevoorradingsgebieden waren de hoogvlakten van de Zagros. Sumer ontving het brons ofwel rechtstreeks uit de Luristan ofwel via Susiana. Tijdens de pre-sargonische periode vervulde Elam de dominerende rol in de ontwikkelingsgeschiedenis van de metaalkunst in het hart van Voor-Azië.

De opgravingen ontsluierten een ander probleem. Men was de mening toegedaan dat de voorwerpen van archaisch type die in de Luristan ontdekt werden uit Mesopotamië afkomstig waren en dat zij in de Luristan ingevoerd werden hetzij door handelsbetrekkingen, hetzij door razzias tijdens oorlogen. Het ontdekken van zoveel bronzen op Bani Surmah bewijst thans dat deze bronzen wapens en werktuigen geen importstukken zijn, maar dat zij daar-entegen in de Luristan zelf vervaardigd werden. Men mag zelfs gewagen dat Luristanbronzen in de Mesopotamische vlakte ingevoerd werden.

De opgravingen hebben aldus aangetoond dat Luristan vanaf de oudere perioden een zeer belangrijke rol heeft vervuld in het groeiproces van de metallurgie in Mesopotamië en Susiana.

B. ARCHEOLOGISCHE PROSPECTIES IN HET GEBIED VAN KANI CHINAN

Typisch Luristaans grafidoel voor de eerste maal wetenschappelijk opgegraven en gedateerd

Na twee maanden vruchtbare opgravingen op de grafheuvel van Bani Surmah, ondernam de belgische zending van 22 december 1967 tot 13 januari 1968 een archeologische prospectietocht in de valleien van Kani Chinan, een gebied ten noordwesten van Bani Surmah. Deze expeditie had tot doel alle antieke nekropolen in de streek op te sporen en er proefgravingen uit te voeren, teneinde de verschillende tussenstadia (nl. tussen de archaische periode van Bani Surmah en de latere fase te War Kabud) van de bronsbeschaving te achterhalen. Deze prospectie werd op een streng systematische wijze doorgevoerd en leverde dan ook zeer belangrijke resultaten.

Vooreerst wordt men getroffen door het groot aantal nekropolen in dit gebied. Ze situeren zich allemaal dicht bij een bron of langs een rivier, op geïsoleerde rotsplateau's of op de uitlopers van de bergen. Bijzonder opvallend in dit opzicht is de rivier Kalal Rud, langs welke het ene grafveld op het andere volgt. Men dient echter te betreuren dat deze oude begraafplaatsen gedeeltelijk of zelfs volledig vernield werden door klandestiene opgravingen.

Het groot aantal graven toont aan dat deze vruchtbare valleien in de oudheid een veel grotere bevolkingsdichtheid kenden dan thans. Maar ook in de oudheid was deze bevolkingsdichtheid niet steeds dezelfde. Vooral twee perioden schijnen sterk vertegenwoordigd. Vooreerst de beginfase van de Bronstijdsbeschaving, of de fase van Bani Surmah, die valt rond 2600-2500 v. C., en op meerdere nekropolen vertegenwoordigd is. Zoals we reeds opmerkten, wordt deze fase gekarakteriseerd door de aanleg in natuursteen van grote gewelfde familiegraven en door een typisch archeologisch materiaal als werktuigen en wapens in brons, monochroom en polychroom beschilderd vaatwerk, cylinderzegels en halssnoeren samengesteld uit operculae en dentalia. Bijzonder merkwaardig was het onderzoek van een groot collectief graf te Kulang Nissar (dorp Chigah), waarbij we konden vaststellen dat het archeologisch materiaal zich uitstrekt van het einde van de oudsumerische periode (het begin van de gebruikname van het graf) tot het begin van de akkadische periode (einde van de grafoccupatie). Dit toont aan dat het gebruik van deze familiegraven verder doorliep in de akkadische periode.

Het tweede tijdperk dat een zeer grote bevolkingsdichtheid in dit gebied kende, strekt zich uit over de eindfase van de Bronsbeschaving en het begin

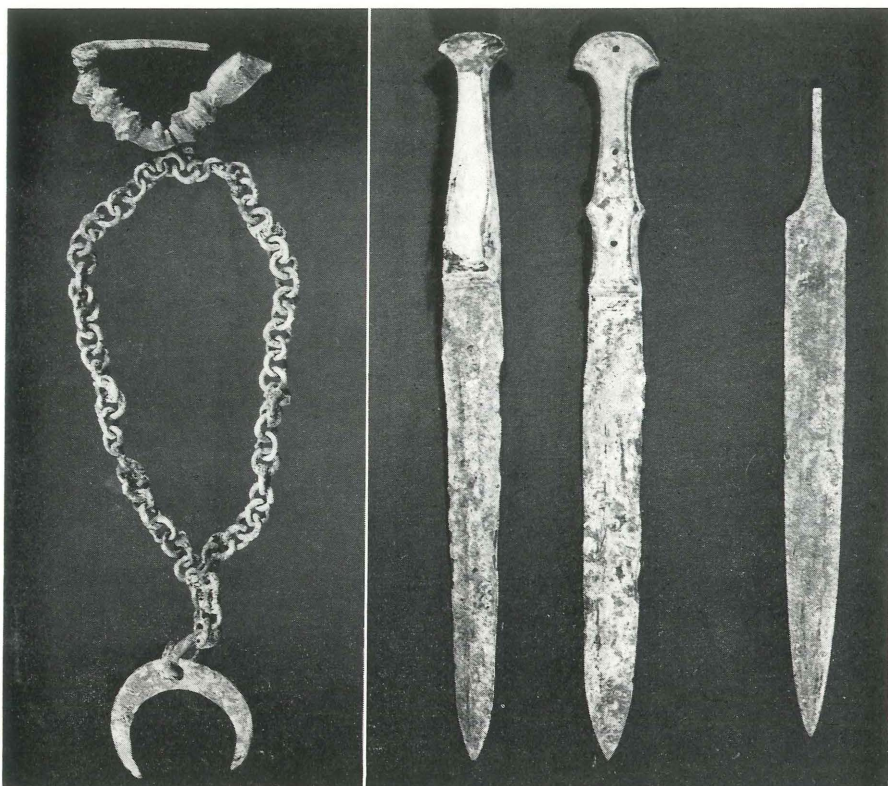

Fig. 42 (links). Bronzen fibula met ketting en hanger in de vorm van de wassende maan uit Chigah (Sar Kabud). Fig. 43 (rechts). Bronzen dolken: *a* en *b* uit Awāzah; *c* uit Khilah Rah.

van de IJzertijd. Deze periode omvat bijna de gehele eerste helft van het 1e millennium v. C.

De meeste van de nekropolen, die we bezochten en waar we proefgravingen ondernamen, sloten zeer nauw aan bij die van War Kabud. Het archeologisch materiaal bestaat hier eveneens uit onbeschilderd vaatwerk van een decadent type; brons is voorbehouden voor decoratieve, parade- en sierstukken (schotels, bekers, fibulae (Fig. 42), armbanden, ringen enz.), terwijl de wapenuitrusting volledig in ijzer is.

Enkele grafheuvels leverden typisch materiaal voor de periode, die zeer kort aan die van War Kabud voorafgaat. Zij bevatten zowel wapens in ijzer als in brons (messen, dolken, pijlpunten) in tegenstelling dus met War Kabud, waar uitsluitend ijzer voor de bewapening werd aangewend (Fig. 43).

De belangrijkste ontdekking van deze prospectietocht greep echter plaats

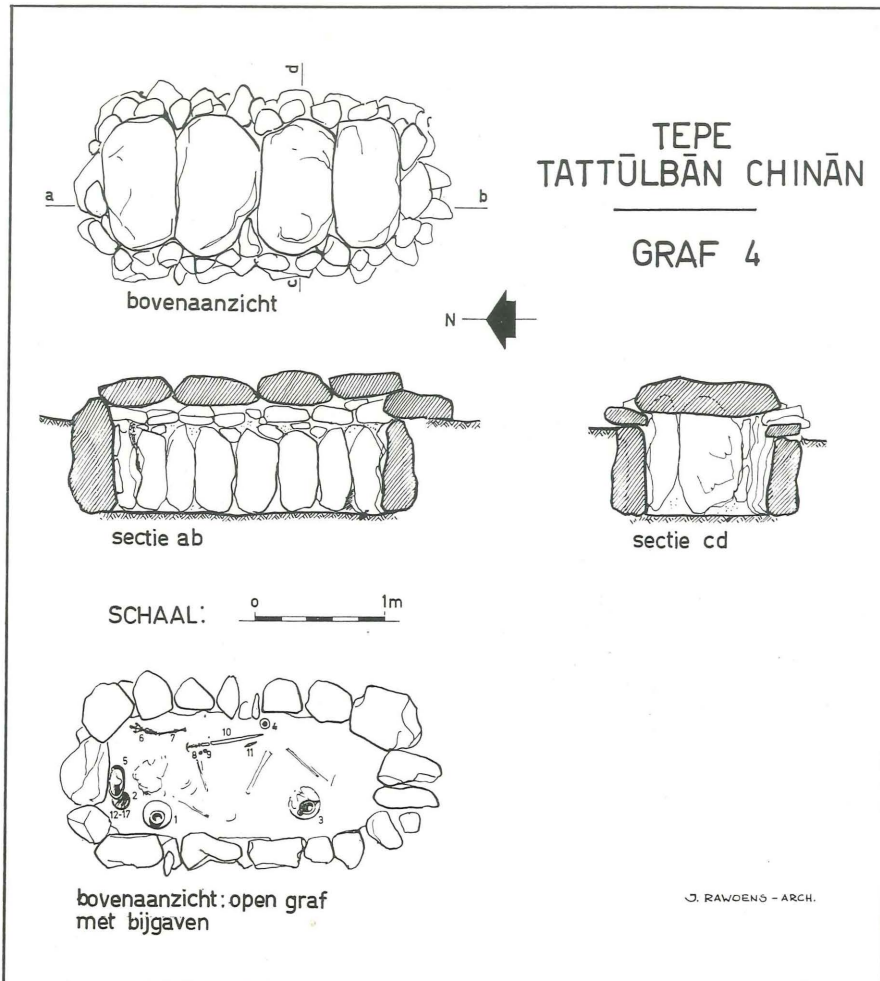

Fig. 44. Kistgraf no. 4 te Chinan (Tattūlbān).

te Chinan. In een kistgraf (lengte 2 m., breedte 1 m., diepte 0,90 m.) bedekt door vier zware breukstenen en waarvan de wanden bezet zijn met vertikaal geplaatste breukstenen, waarboven een laag platte stenen de ondersteuning van de dekblokken vormde, troffen we een prachtig bronzen votiefidool aan. Het bevond zich rechtover het gezicht van de dode (Fig. 44). Dit idool (h. 19,2 cm.) met demonisch aspect is samengesteld uit een centraal personage met drie dubbelkoppen, dat met de uitgestrekte armen twee monsters wurgt. Deze monsters met lange halzen houden de muilen wijd open-

gesperd naar het hoofd van de middenfiguur. Rond de lenden draagt de figuur een brede geribde gordelband en boven de gordel, onder de monsterhalzen komen twee hanenkoppen tevoorschijn. Het onderlijf van het centrale personage wordt gevormd door de samengesmolten schoften, dijen en poten van een dier. Waarschijnlijk is dit het onderlijf van de monsters waarmee het in strijd is (Fig. 29). We hadden het geluk ook de stut of sokkel (18 cm. hoog) van dit idool terug te vinden en wel in zijn oorspronkelijke stand, nl. in de verlenging onder het idool (Fig. 45). Doorheen beeld en sokkel loopt een klein cilindrisch kanaal waarin men een speld of een verbindingsstuk in metaal of in hout kon steken, om aldus idool en sokkel aan elkaar vast te hechten. Dit votiefbeeld, dat een zeer grote rol moet vervuld hebben in de dodenkultus van de oude Iraniërs, vertegenwoordigt waarschijnlijk een godheid van de oud-iraanse mythologie vóór de hervormingen van Zoroaster. In hetzelfde graf vonden we de centrale bronzen schildplaat (diameter 25 cm., Fig. 47). Deze ronde schijf met een zware zwelling in het midden werd op een houten paneel bevestigd, of over een houten kader op een lederstuk gespannen. Het grafmobilair omvat verder een lang zwaard in ijzer, waarvan de handgreep voorzien is van bronzen knoppen om de houten bezetting te fixeren, twee bronzen ringen waarmee het zwaard aan de gordel hing en zeven ijzeren pijlpunten. Het vaatwerk vertoont eenvoudige vormen en omvat een theepot met open gietgeul, een grote kruik, een schotel en een klein vaasje met twee snoergaten (Fig. 46).

Het grafidool behoort tot de categorie van

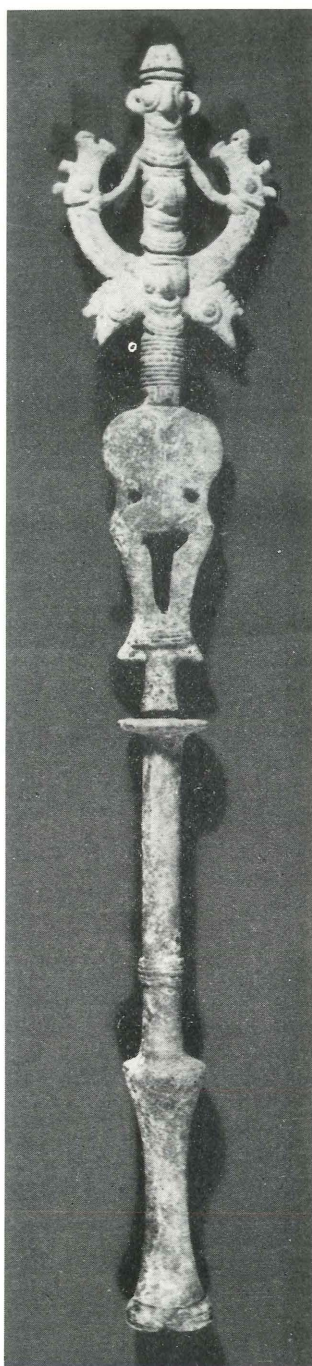

Fig. 45. Bronzen grafidool of standaardbekroning, staande op een kandelaberachtige sokkel. Hoogte resp. 19,2 en 18 cm. (uit Tattülbän, Chinan).

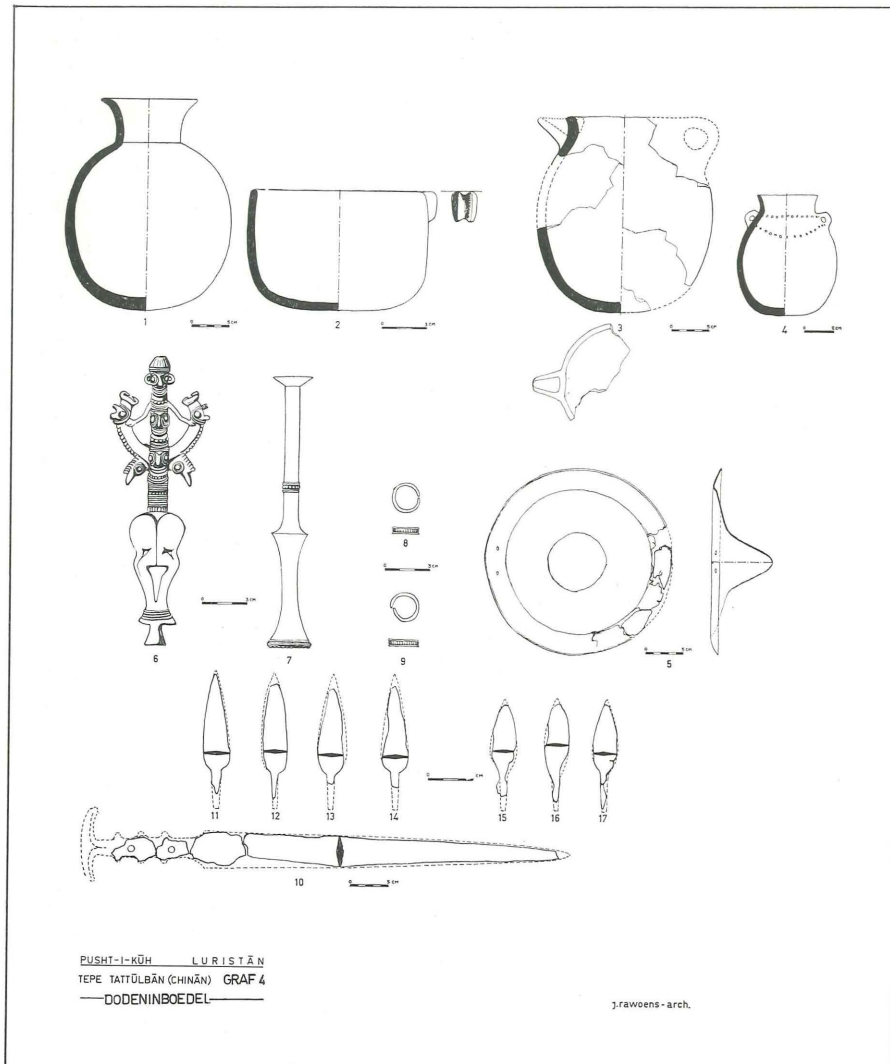

Fig. 46. Chinan (Tattülbän): dodeni-boedel van graf no. 4.

de meest karakteristieke Luristanbronzen. Een groot aantal idolen zijn thans de pronkstukken van de afdelingen van oud-iraanse kunst in de musea en privaatverzamelingen, maar allen zijn ze afkomstig uit klandestiene opgravingen. Het is dus de allereerste maal dat een grafidool kon worden teruggevonden tijdens een wetenschappelijke opgraving. Deze ontdekking geeft ons thans de zekerheid dat de bijbehorende steunen geen kommandostaven

Fig. 47. Chinan (Tattūlbān): Centrale bronzen schildplaat.

zijn, maar wel de sokkels voor de idolen. Voor de eerste maal ook werd het dateringsprobleem van deze objecten duidelijk opgelost door de archeologische context van het graf waarin het idool werd gevonden. Aldus kunnen we nu dit kunstwerk met zijn weelderige vormen dateren rond 750-700 v. C. Het vertegenwoordigt de ultieme fase in de ontwikkeling van de typologie en de ikonografie van deze typische Luristanidolen. Daarentegen zijn de idolen met een meer realistische vormgeving zeker van oudere datum (900-750 v. C.) en behoren zij tot een periode waar de bewapening wellicht nog in brons was.

GENT

L. VANDEN BERGHE

DE DRAGERS ZIJN TEVREDEN

In zijn onvolprezen *Reden, Rufe und Lieder auf Gräberbildern des alten Reiches* heeft ERMAN paragraaf 31 gewijd aan de reliëfs uit de mastaba's, die afbeelden, hoe de bezitter van het graf in zijn draagstoel vervoerd wordt. Bij één der scènes (*Atlas III, Taf. 10*) staat geschreven: „De dragers van de draagstoel zijn tevreden” en in een ander bijschrift heet de gedragene zelf de „tevredene”. In het hier volgende wordt nagegaan, hoe aller tevredenheid te verklaren is.

Op het eerste gezicht lijkt de uitleg eenvoudig. Dat de comfortabel vervoerde heer goed gestemd is kan men zich indenken. En na de mededeling, dat de dienaren content zijn, wordt meteen gezegd: „Vol is hij (de stoel) beter, dan wanneer hij leeg is”. Uit de inscripties komt ons dus niets dan rozengeur tegemoet.

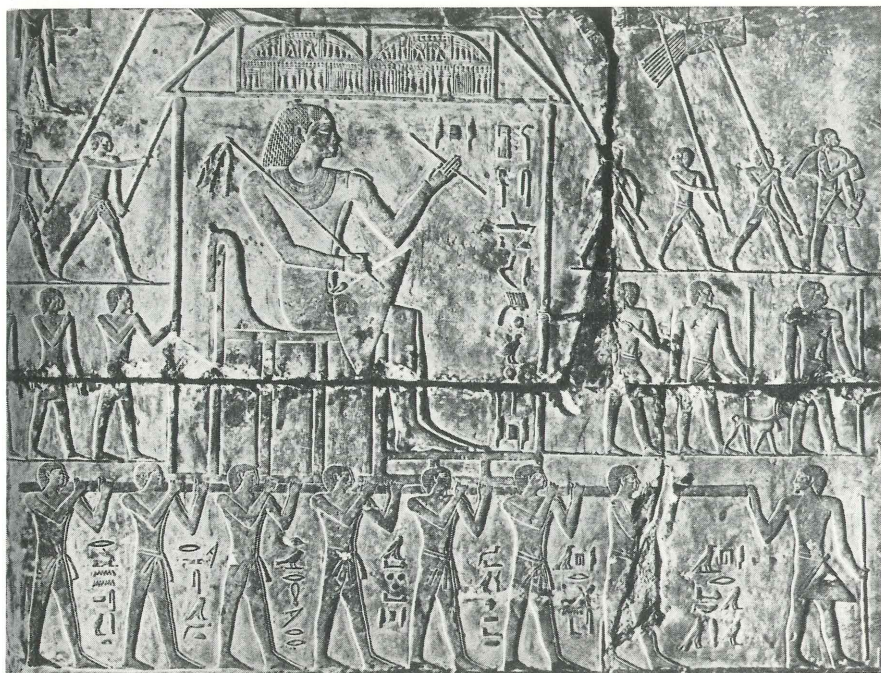
Wat echter bij nader inzien van het bijschrift bij de dragers te denken? VANDIER wees er reeds op, dat hun fysieke taak weinig benijdenswaard is (*Manuel IV, 346*). Een zware last op een slechte weg onder een hete zon zou een klacht begrijpelijk maken. En uit een papyrus van weliswaar jongere datum weten wij, dat arbeiders allerminst bereid waren slechte arbeidsvoorwaarden gelaten of zelfs opgewekt te aanvaarden en dat het soms tot een staking kwam. Nu kan men deze tegenstrijdigheid elimineren door aan het bijschrift een theoretisch, idealistisch karakter toe te kennen, terwijl de papyrus ons een blik op de werkelijkheid van de praktijk gunt. Afbeelding en tekst bevinden zich immers in het graf van de heer zelf en zij mogen hem niet ergeren. Ik meen echter, dat de verklaring anders luidt.

Ook elders verklaren dienaren, dat zij aan de gevulde draagstoel de voorkeur geven boven de lege. Deze waardering komt zelfs in een lied voor, dat voor onze beschouwing essentieel is en dat tot nu toe in één exemplaar gesignaleerd is. Het bleek mij, dat hier nog twee versies aan toegevoegd kunnen worden, zodat er nu drie weergaven ter beschikking zijn.

Tekst I stamt uit de mastaba van Ipi te Sakkara, uit de Zesde Dynastie. Het reliëf bevindt zich nu in het Egyptische Museum te Kaïro, C.G. 1536, en is afgebeeld in onze fig. 48 met toevoeging van regelaanduidingen bij het lied.

Tekst II treft men aan in graf A, No. 2 te Meir; hij werd door BLACKMAN en APTED gepubliceerd in *The Rock Tombs of Meir, V*, London, 1953, Pl. XXXI en LIX. De tombe behoorde toe aan Pepianch, de derde gouvorst van die naam, die eveneens in de Zesde Dynastie leefde. Vergelijking met Ipi — een zeker geval — maakt duidelijk, dat het ook hier een lied met doorlopende inhoud en geen afzonderlijke frasen betreft, zoals de

7   6   5   4   3   2   1

Fig. 48. De dragers van Ipi en hun lied (tekst I). (PIRENNE, *Hist. de la civ. de l'Ég. anc.*, I, ill. 93).

uitgevers (p. 39) en VANDIER (*o.c.*, 349) menen. Deze bewerkers hebben kennelijk geen verband met het stuk in Kairo gelegd.

Tekst III is afkomstig uit de mastaba van Necheboe, die onder Pepi I, dus wederom in de Zesde Dynastie, leefde. Het graf werd door REISNER en de zijnen te Giza blootgelegd (G 2381). Tijdens een recent verblijf in het Museum of Fine Arts te Boston legde Dr. W. S. SMITH mij een aantal fragmenten van reliëfs voor, ontleend aan blokken uit mastaba's, thans in het depot van het museum. Daaronder bevond zich de voorstelling van het transport van de draagstoel met een bijschrift, waarvan het eerste deel aanzienlijk beschadigd is. Fig. 49 geeft een afschrift van de laatste regel, die op het blok voorkomt; ik publiceer het met vriendelijke toestemming van Dr. SMITH.

De teksten I en (voor zover bewaard) III, beide uit het gebied van Memphis, vertonen dezelfde volgorde der regels. II in het veel Zuidelijkere Meir

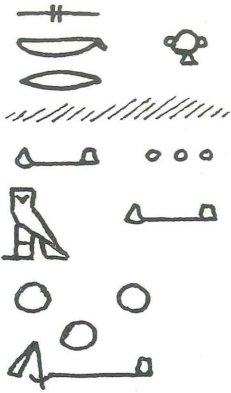

Fig. 49. Variant van I, regel 3-4, bij Necheboe (tekst III).

(Cusae) biedt eerst hetgeen bij Ipi r. 3-7 is en eindigt met diens r. 1 en 2. II vangt aan met een teken, dat een valk uitbeeldt, die zit op een moeilijk te identificeren voorwerp. Het is onmiskenbaar een godheid, welke daarna „die op het zand is” genoemd wordt. BLACKMAN en APTED denken aan Horus van Hebenoe, VANDIER aarzelt tussen deze en de naburige Anti; met de titel weten zij geen raad. Kennelijk heeft de nabijheid van de domicilies t.o.v. Cusae deze auteurs mede geïnspireerd. Tekst III, die hun niet bekend kon zijn, laat zien, dat Sokaris bedoeld is. Van deze is uit later tijd het predicaat, „die op zand is” welbekend. Hij is oorspronkelijk een Memfitische god maar zijn verering spreidde zich over het hele land uit. Niet alleen de Egyptoloog heeft vaak moeite

met de objecten, waarop het goddelijke dier wordt afgebeeld. De kunstenaar, die aan Ipi's graf werkte, heeft in zijn schrijffoorbeeld zelfs het hele teken onjuist geïnterpreteerd en het door verkeerde hiërogliefen vervangen.

De eerste zin van II is aldus te vertalen: „O Sokaris, die op het zand is, kom en bescherm Heni (een andere naam van Pepianch)!” Zoals ook blijkt uit de titel, die hij voert, is de aangeroepene eigenlijk een god uit de woestijn. Die streek is tevens het oord van de gestorvenen en het behoeft daarom geen toelichting, dat Sokaris een echte god van het dodenrijk werd. Zijn ware gunstelingen zijn dan ook de gestorvenen en wij kunnen met zekerheid de hier besproken scènes met de draagstoel in het hiernamaals situeren.

Wat wordt nu in onze passage van de god bij zijn komst verwacht? Zijn rol als beschermer is van wezenlijk belang getuige het enige predicaat, dat de kalender van Medinet Haboe hem op zijn grote feestdag toekent: „Beschermer der Beide Landen (Egypte)” (r. 1025). Maar daarmee verneemt men nog geen precisering van zijn activiteit. Ondanks Sokaris' zeer grote populariteit bewaren de teksten een opvallende zwijgzaamheid betreffende zijn aard. Dit zal nauw ermee samenhangen, dat hij geldt als „verborgene, die de mensen niet kennen”. Aldus noemt hem de *Papyrus Bremner-Rhind*, XVIII, 30, die hem in r. 23 betitelt als „hem, die zichzelf behoedt”. Dit laatste werkwoord komt ook in het onderhavige lied voor, in het slot van II en in het begin van de andere. II geef ik weer: „Daal af om te behoeden de ongedeerde, behoed toch de gezonde!”; de tweede helft luidt I, 2: „daal af om te behoeden de gezonde!”. Met de „ongedeerde” en de „gezonde” moet de eigenaar van het graf bedoeld zijn. Deze uitdruk-

kelijke vermelding van het voortgedijen voert tot de gevolgtrekking, dat daarvoor de protectie van Sokaris gevraagd wordt. *Urk.* VI, 121, 7-8 en de *Cairo Calendar No. 86637* vo, IX, 9 leggen inderdaad een innig verband tussen het ongedeerd, respectievelijk gezond zijn van de mens en deze god.

Men kan nog een stap verder gaan. Het *Book of Hours* vermeldt III, 5 de „amuletten van Sokaris”, waarover de eerste *Totenpapyrus Rhind*, XI, 9-10, bijzonderheden geeft. Het is op zijn feest, leest men daar, dat voor de overledenen amuletten worden vervaardigd, die hun het verder leven moeten verzekeren. Maar niet alleen in latere teksten, reeds *Pyr.* 1289 c-d blijkt, dat de dode in zijn herleving ten nauwste met Sokaris verbonden is. De dragers uit ons lied beogen ongetwijfeld deze maximale garantie voor hun heer. De bede „Handel in hoge mate zoals ik wens!” kan men gevoegelijk aldus uitleggen.

Uit het lied resteert nu nog de regel „Vol is hij (de draagstoel) <mij> liever, dan wanneer hij leeg is”. Voordat wij daarmee tot ons uitgangspunt terugkeren vat ik het voorafgaande samen. Het bleek, dat onze afbeeldingen de heer van het graf niet vóór maar na zijn dood weergeven. De woorden, die zijn dienaren in de mond gelegd worden, vormen een doorlopend geheel. Het is een aanroeping van Sokaris, die zij smeken om bescherming van het welzijn van hun meester, om verzekering van zijn voort leven. Het roepied luidt bij Ipi (tekst I) aldus:

- “(1) Daal af om te behoeden de ongedeerde,
- (2) daal af om te behoeden de gezonde!
- (3, vgl. III en II) O Sokaris, die op het zand is,
- (4) kom en bescherm Ipi!
- (5) Handel in hoge mate zoals ik wens!
- (6) Vol is hij <mij> liever,
- (7) dan wanneer hij leeg is”.

Het hoogtepunt in het contact tussen de mens en Sokaris is zijn grote feest, kort geleden door BLEEKER besproken in diens *Egyptian Festivals*. Op de uitslaande plaat in dit werk ziet men, hoe in het reeds genoemde Medinet Haboe dit festijn is afgebeeld. Het zijn de doden — zij het met assistentie der levenden —, die geacht worden het te vieren. Zij „volgen Sokaris” in een processie, waarbij hij het middelpunt vormt, opgetild en door dragers getransporteerd. Dit opheffen en ronddragen heeft kennelijk de magisch-godsdiensdige bedoeling om het leven van de god te vernieuwen. Dat hij een dergelijke protectie nodig heeft blijkt uit een aantal der boven aangehaalde teksten.

Wij zagen reeds, hoe met name op zijn feest de gestorvenen van Sokaris ook de voortzetting van hun eigen leven verwachtten. Ik geloof, dat wij in het vervoer van de dode per draagstoel een nabootsing van de genoemde processie mogen zien. Het lijkt misschien een grote stap om aldus een mens voor een god te substitueren. Maar vast staat, dat dit met de koning geschiedde, o.a. juist in de draagstoel. Het laatste geldt voor het Sedfeest, met dat van Sokaris verweven en eveneens door BLEEKER behandeld. Blijkens de teksten wordt bij die gelegenheid door optillen en ronddragen het nieuwe leven van de vorst geheel als dat van een god verzekerd (DE BUCK, *Oerheuvel*, 98). Uit de Vijfde Dynastie is een afbeelding bewaard, waarop de koning zich aldus in de draagstoel vertoont. Zelfs worden wij daar aan ons lied herinnerd, omdat uit de mond van deelnemers de wens opklinkt, dat de gedragene leven en frisheid als goddelijke gave moge ontvangen (VON BISSING-KEES, *Re-Heiligtum* II, Bl. 18). Het is bekend, dat reeds in de Zesde Dynastie Pyramideteksten, die oorspronkelijk voor de Farao gereserveerd waren, aangebracht werden in graven van particulieren. Ik meen, dat ook in ons geval deze democratisering zich uit.

Het feest van Sokaris werd gekenmerkt door vreugde. Dat is niet verwonderlijk, daar de god en zijn volgelingen dan het jonge leven deelachtig werden. Wanneer nu de dienaren van Ipi hem optillen en dragen verwezenlijken zij telkens weer hetzelfde voor hun heer ... en voor zichzelf. Zij kunnen dus werkelijk niet minder „tevreden” zijn dan hij en zonder huichelarij de volle draagstoel prefereren boven de lege.

M. HEERMA VAN VOSS

NIEUWE ARAMESE INSCRIPTIES

De aramese taal is gedurende verscheidene eeuwen in grote delen van het oude Voor-Azië in gebruik geweest als *lingua franca*; onder het perzische wereldrijk gold het als officiële taal (men spreekt wel van Rijks-aramees) in het ambtelijk en diplomatiek verkeer, en werd daarenboven in bepaalde kringen ook voor privé-doeleinden gebruikt. Aramese taal en schrift bereikten toen een ongekend wijde verspreiding van Klein-Azië tot Voor-Indië en Egypte. In oudere tijden kent men het aramees met name uit Syrië, waar de Aramese stammen zich metterwoon vestigden en in het begin van het 1e mill. v. Chr. hun rijken stichtten, en uit Mesopotamië, waar het aramees reeds in de 8e eeuw v. Chr. aan zijn opmars begon. Een belangrijk bewijs voor het gebruik van het aramees naast het babylonisch-assyrisch zijn de korte aramese bijschriften, soms op de randen van in spijkerschrift ge-

schreven oorkonden aangebracht, die ten doel hadden de ambtenaar of archivaris snel te informeren over de inhoud van de op planken of in rekken bewaarde teksten. Ook zijn bekend assyrische reliefs, waarop de assyrische schrijver met zijn stylus en kleitablet naast de aramese schrijver met zijn penseel en papyrusrol, de koninklijke buit inventariseert. Uit de periode na het perzische rijk kennen we het Aramees met name in de vorm van een aantal jongere dialecten als het Joods-aramees, Nabatees, Palmyreens en Syrisch. (Vgl. voor de geschiedenis van het Aramees thans het overzicht in hoofdstuk 1 van Dr. J. HOFTIJZER's boek, *Religio Aramaica*, MEOL 16, Leiden, 1968).

Het spreekt bijna vanzelf dat deze populariteit en verspreiding van het aramees verantwoordelijk is voor een wel niet bijzonder grote, maar toch continue stroom van aramese inscripties, meestal van betrekkelijk kleine omvang, geschreven op papyrus, leer, ostraca, steen en metaal. Het is de bedoeling in dit overzicht op enkele der meer recente ontdekkingen op dit gebied de aandacht te vestigen, op de manier waarop dit eerder gebeurde met enkele nieuwe palestijnse en phoenicische inscripties. Het nieuwe boek van Dr. HOFTIJZER is hiertoe tevens een gereede aanleiding. Het is niet de bedoeling een gedegen studie van deze inscripties voor te leggen, maar om, met gebruikmaking van de gegevens en tekstbewerkingen der eerste uitgevers, enig nieuw materiaal in breder kring bekend te maken.

Over één der recente vondsten kunnen we kort zijn: de zg. *Samaria Papyri*, ontdekt in het Jordaanland, ten N. van de Dode Zee, en daterend uit de tweede helft van de 4e eeuw v. Chr. Hierover werd reeds bericht in *Phœnix* X, 1 (1964) p. 137v. Dat deze papyri inmiddels nog niet zijn gepubliceerd behoeft niet te verbazen, als men op de hoogte is van de fragmentarische staat van vele exemplaren en de grote problemen waarvoor dergelijke teksten in het algemeen de uitgever plaatsen. Een eveneens belangrijke aramese tekst, waarvan de publicatie waarschijnlijk binnen niet al te lange tijd mag worden tegemoet gezien is de *Targum op Job*, gevonden in grot 11 van Chirbet Qumran, waarover Prof. A. S. VAN DER WOUDE in *Phœnix* IX 1 (1963) berichtte. Een andere aramese tekst uit Qumrân verscheen kort geleden in een gehele nieuwe, uitvoerige bewerking, het zg. *Genesis Apokryphon*, opnieuw uitgegeven en bewerkt door J. A. FITZMYER in de serie *Biblica et Orientalia* (Roma, 1966). Deze auteur, die geldt als een der beste kenners van het oude aramees, publiceerde in dezelfde serie één jaar later een geheel nieuwe editie (voorzien van woordenregister, grammatica en uitvoerig commentaar) van de zg. *Sfirê-Inscripties*, het beroemde vazal-verdrag tussen Mati'el van Arpad en Bir-Ga'yah van KTK, daterend uit het midden van de 8e eeuw n. Chr.

Tot de nieuwe inscripties, waarvoor we hier de aandacht vragen behoort helaas nog niet een groep van teksten, sedert tientallen jaren bekend, maar nog steeds grotendeels ongepubliceerd: de ostraca uit Elefantine. Het is te hopen dat ANDRÉ DUPONT-SOMMER deze belangrijke groep teksten — enkele exemplaren ervan zijn uitgegeven — binnen afzienbare tijd persklaar zal hebben.

Van de nieuwere inscripties vermelden we hier alleen die, welke van enige omvang en ook voor niet-specialist interessant zijn, en die nog niet zijn opgenomen in het werk *Kanaanäische und Aramäische Inschriften* van H. DONNER-W. RÖLLIG uit 1964. Dankbaar gebruik is gemaakt van het overzichtsartikel van JOSEPH NAVEH, *Old Aramaic Inscriptions* (1960-1965), oorspronkelijk in het hebreuws gepubliceerd (met waardevolle opmerkingen van E. Y. KUTSCHER; in het tijdschrift *Leshonenu* 29, 1965, p. 183-197), maar thans ook in engelse versie verschenen in *Annali dell' Istituto Universitario Orientale di Napoli* 16 (1966), p. 19-36.

In dit artikel vindt men een volledig overzicht van alle kleine en grote inscripties, inclusief korte zegelopschriften, inscripties op vaatwerk enz.

1. Ostracon uit Elefantine

A. DUPONT-SOMMER publiceerde in de feestbundel voor G. R. DRIVER (1963), p. 53v. een fragmentarisch ostracon uit Elefantine, waarvan de eerste regels luiden:

„Het ga U wel. Jedonja. Nu, voorwaar, ik werd in de gevangenis gezet en de officier gaf opdracht: „laat brood en water hem onthouden worden”...” Na twee grotendeels verloren gegane regels, luiden de eerste twee regels van de achterzijde: „Nu dan, indien men NTN hier niet heeft gevangen genomen, laat hij dan (zelf) uitgaan naar mij toe en ik zal gaan malen . . .”.

De genoemde Jedonja is misschien dezelfde als de uit de Elefantine-papyri bekende leider van de Joodse gemeenschap aldaar. Ook andere teksten waarin hij voorkomt, handelen over gevangen genomen Joden (o.a. in Thebe en Abydos).

2. Aramese inscripties op sarcofagen in Assuan

In het *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* (61, 1967, p. 9v.) publiceerde W. KORNFELD een artikel, waarin hij aramese inscripties bekend maakte, welke zich bevinden op een drietal sarcofagen afkomstig uit de Isis-tempel van Assuan, nu aanwezig op Elefantine in het Museum van Assuan (nr. 2605-7). De vrij korte inscripties bevinden zich meestal

op het voetstuk van de sarcofaag, hetzij op het vlak onder de voetzool van de mummie, hetzij op de smalle, platte randen van dit voetstuk. De inscripties zijn:

nr. 2605: *šbty*, de uit het OT en de papyri van Elefantine bekende persoonsnamen Šabbetai, waarvan ook de vrouwelijke vorm, *šbbtyt*, bekend is. De naam wijst misschien op de sabbath als geboortedag.

nr. 2606: *hwr*, de uit dezelfde bronnen bekende naam Hor.

nr. 2607: *'brty brt šmšnwry*, „BRTY dochter van Šamaš-nūrī”. De laatste naam, waarvan de betekenis is „De zon(negod) is mijn licht” wijst op babylonische origine; het tweede element ervan vindt men ook in andere combinaties in Elefantine: Hadad-nūrī, Bethel-nūrī enz. De naam van de vrouw zelf is nog niet geheel zeker te analyseren, maar betekent misschien iets als „mijn macht”.

Geven de korte inscripties reeds een beeld van de gemengde bevolking (de naam Hor heeft men zowel een semitische als egyptische etymologie gegeven), de sarcofagen zelf zijn ook informatief. De uitgever van de teksten merkt op dat, hoewel de sarcofagen in de Isistempel zijn gevonden, en voorzien zijn van talrijke geschilderde egyptische religieuze symbolen, de steenhouwerstechniek en wijze van beschildering volgens de kenners on-egyptisch aandoen. Dit geldt met name voor de weergave van het gezicht (vooral de mond) en b.v. het aanbrengen van taferelen uit het boerenleven, die de egyptenaar op de grafwand placht af te beelden. Ook andere details en de uitvoering der hiërogllyphen (die op jonge egyptische sarcofagen meestal ontbreken) zijn niet egyptisch. Het is zeer wel mogelijk dat deze stukken door niet-egyptenaren (behorend tot de kolonie te Elefantine!) naar egyptische model zijn gemaakt, waarbij eigen tradities bleven meespreken. De sarcofagen vertonen opvallende gelijkenis met enkele in Phoenicië gevonden exemplaren. De inscripties bewijzen dat het aramees inderdaad de omgangstaal was van de bewoners van Elefantine, en niet alleen voor officiële documenten werd gebruikt (trouwens ook voor ostraca!).

3. Aramese Papyri

Verscheidene papyri, ten dele reeds lang in musea aanwezig zijn de laatste jaren gepubliceerd. De omvangrijkste is de zg. *Migdol-Papyrus*, bewaard in Padua, gepubliceerd door E. BRESCIANI in RSO 35, 1960, p. 11v. en J. A. FITZMYER, JNES 21, 1962, p. 15v. In het totaal zijn 13 regels tekst voor een belangrijk gedeelte bewaard. De vertaling van de voorzijde luidt (naar FITZMYER en NAVEH-KUTSCHER):

„[Het ga wel met de tem]pel van Yabu in Elefantine. Aan mijn zoon ŠLMM; van je broeder 'WŠ^c. Ik zend je (wensen van) welstand en gezondheid [in overvloed]. ² [Welnu, si]nds de dag dat je op die reis vertrok, mijn zoon, is alles wel met mij (en met) je moeder eveneens. Wees gezegend [door Yabu, de God] ³ [die mij moge doen] zien je gezicht in welstand. Sinds de dag dat je Egypte verliet, is het salaris niet [aan mij gegeven]. ⁴ [. . . . .] Wij hebben ons tot de prefecten gewend inzake je salaris, hier in Migdol. Als volgt werd ons te verstaan gegeven: „Inzake deze zaak zullen instructies worden gezonden ⁵ aan de klerken en dan zal het aan jullie gegeven worden, zodra je naar Egypte (terug)komt . . . [. . . . .] ⁶ [. . .] je salaris, dat achtergehouden is, in zijn geheel". Nu dan, hoe staat het met het huis (gezin) en hoe ben je weggegaan. Indien . . . [. . . . .] ⁷ [. . .] vrede(?) en er is geen schade. Wees een man en laat je niet verontrusten(?) totdat je (terug)komt [. . . . .]”.

De achterzijde van de tekst spreekt over problemen inzake kleding (een mantel, een linnen mantel), en noemt de stad Memfis. De brief eindigt met groeten aan „je moeder en aan al de kinderen” en een datum. Als postscriptum volgt nog: „Zojust hebben we gehoord dat je uit de dienst ontslagen zult worden” (p̄tr).

Men ziet in dit document een brief geschreven door een vader (het gebruik van „broeder” in r. 1 is ook in deze verhouding te Elefantine conventioneel), die met zijn gezin, misschien in militair verband, woont te Migdol in Beneden Egypte (cf. Jer. 44 : 1; 64 : 14), en gericht aan zijn zoon, die buiten Egypte (r. 3) en blijkbaar in Elefantine (r. 1) dienst doet. De gage van de zoon wordt blijkbaar pas bij diens terugkeer, die inmiddels is aangekondigd (postscriptum), uitbetaald. De vader bemoedigt zijn zoon, en bespreekt enkele zakelijke punten inzake kleding met hem.

Naast een tweede papyrus uit Padua, die behalve de persoonsnamen weinig duidelijke informatie bevat (r. 4: „men zal een rechtszaak tegen hem aanhangig maken; en indien er zilver is, overeenkomstig mijn instructie. . .”), is vermeldenswaard een papyrus, nu bewaard te Madrid. Evenals al de vorige dateert ook dit document uit de 5e eeuw v. Chr. J. TEIXIDOR bewerkte hem in Syria 41, 1964, p. 285v.; de vertaling luidt als volgt:

¹ „Op de derde van (de maand) Kislev, van het zevende jaar, overeenkomende met de 11 dag van (de maand) Thoth, ² het zevende jaar van Darius, de koning, kwam ^cBDB^cL ³ de Sidoniër, de zoon van ^cBDŠDQ met zijn broer ⁴ ^cZRB^cL te Abydos in Egypte voor Osiris, ⁵ de grote god”.

Het document vermeldt een pelgrimage van twee Sidoniërs (de namen betekenen resp. „Dienaar van Ba^cal”, en „Hulp van Ba^cal” of „Ba^cal helpt”) naar de tempel van Osiris te Abydos in Egypte. Bij de tempel aldaar zijn ook

vele graffiti in Phoenicisch en Aramees schrift aangetroffen. Het onderhavige document is misschien ter plaatse door een functionaris voor de pelgrims opgesteld, om hun vrome daad schriftelijk vast te leggen. De datum bevat zowel de aramees/hebreeuwse (Kislev) als de Egyptische (Thoth) maandnaam.

Een derde papyrus is een document uit de ptolemaeische periode, gedateerd in de eerste helft van de 3e eeuw v. Chr., thans bewaard te Rome, en uitgegeven door E. BRESCIANI (*Atti dell'Accademia Nazionale dei Lincei*, XVII, 1962, p. 258v.). De tekst bestaat uit vier korte kolommen, met in het totaal 17 regels tekst en somt hoeveelheden olie op (uitgedrukt in de maateenheid *lg*, „log”), die op bepaalde data aan een reeks personen zijn geleverd. De personen dragen alle Griekse namen, waarvan de transcriptie in het Aramees belangwekkend is. B.v. *dmwqls* = Damokles; *nqndrws* = Nikandros; *'prwdyts* = Aphrodeitos; *hwbywtws* = Eubiotos. Een gedeelte van deze personen wordt nader getypeerd als „zeelieden” (*šyt*).

4. Aramese inscripties op Iraanse bronzen

Verscheidene Aramese inscripties zijn aangetroffen op bronzen afkomstig uit Iran en stammend uit het 1e mill. v. Chr. Een aantal hiervan zijn in 1964 gepubliceerd door A. DUPONT-SOMMER, en wel die, welke zich bevinden op voorwerpen uit de verzameling M. FOROUGHİ te Teheran (*Iranica Antiqua* IV, 2, 1964, 108v.). Tot deze collectie behoren een bronzen kan en twee platte schalen voorzien van een inscriptie; het zijn in alle gevallen wij-inscripties, welke dateren uit de 8e-7e eeuw v. Chr., die voor de palaeografie en om de persoonsnamen die ze bevatten belangwekkend zijn.

- a. De inscriptie op de kan luidt: „[de kan] welke PR'TN 'LSTR gemaakt heeft voor ^cTRMŠRN NGŠ”.
- b. De inscriptie op de rand van de eerste schaal luidt: „Van KMR'LH zoon van 'LSMK, dienaar van GZR”. De laatste twee woorden zouden misschien kunnen betekenen „dienaar (leerling) van de bezweerder” (in deze betekenis komt *gZR* in het Aramese gedeelte van Daniel voor), en kunnen wijzen op het gebruik van deze schaal bij de magie.
- c. De inscriptie op de tweede schaal luidt: „Van ZR^c [x x x] 'B'SR heeft deze schaal beschreven voor HZY NBŠG”. Opmerkelijk is dat de schaal die een diameter heeft van 14,8 cm. en een hoogte van 3,5 cm. wordt aangeduid als *ks*, een woord dat dikwijls met „beker”, „kelk” wordt vertaald (zo VON SODEN, *Assyrisches Handwörterbuch* p. 454 s.v. *kāsu*; veelal ook het Hebr. *kws*, waarmee o.a. Jozef de waarzegkunst bedrijft, Gen. 40, 11v.); het blijkt althans in dit geval een platte coupe te zijn.

De namen in deze teksten, vooral in a en b, zijn kennelijk van west-semitische of aramese origine; verscheidenen elementen daarin (*pr*, *str*, *tr*, *kmr*, *smk*) wijzen daar op. De inscripties, die volgens DUPONT-SOMMER om palaeografische redenen tussen ca. 775 en 600 v. Chr. moeten worden gedateerd, zijn een bewijs van de penetratie der Arameeërs oostwaards.

Een vierde aramese inscriptie bevindt zich op of liever gezegd in een zilveren plaquette, welke ca. 10 bij 5 cm. meet, en waarvan de preciese herkomst onbekend is. Op de plaquette staat een vuuraltaar gegraveerd, dat links en rechts wordt geflankeerd door een adelaar, een uit Iran overigens onbekende combinatie. Een aantal ronde gaatjes langs de rand wijzen erop dat deze plaquette ergens op was bevestigd. Langs de boven- en onderrand is door middel van perforatie een aramese inscriptie aangebracht, die de uitgever dateert in de 3e eeuw v. Chr. Het is een wijnscripctie, waarvan helaas de eerste regel nog vele problemen van interpretatie oplevert:

1. šqrt' zy 'bd hnbndk w šbur[. . . .]
2. lgdy 'lb'
3. lhywby wlhyy 'hwby wdwdby

„Vuuraltaar (??) dat HNBNDK . . . . gemaakt heeft ² voor de god Gaddi ³ ten bate van zijn leven, het leven van zijn broers en zijn ooms”.

Gad(di) is een uit de aramese wereld bekende godheid, de god van het lot en het geluk, gelijkgesteld aan de klassieke Tyche, door J. HOFTIJZER behandeld in zijn *Religio Aramaica*, p. 59v. (n. 53 verwijst naar onze tekst). Wat de combinatie tussen de god Gaddi en de afbeelding op de plaquette betreft, verwijst DUPONT-SOMMER met name naar een beeld uit Hatra, dat een gebaarde godheid voorstelt, aan wiens voeten een vrouwelijke figuur knielt, waarin men Tyche ziet, geflankeerd door twee adelaars. Ook hier dus een combinatie tussen Tyche, de geluks- en lotsgodin, en adelaars.

5. Aramese grenssteen uit Cilicië

Het was eveneens A. DUPONT-SOMMER die in zijn boek *La déesse de Hiérapolis Castabla (Cilicië)*, Parijs, 1964, een aramese grenssteen publiceerde, in 1957 te Bahadırli gevonden. De tekst luidt in vertaling als volgt: ¹ „Dit is de grens (het gebied) van KRBYL ² en KRŠY, de stad (steden) ³ die het eigendom is (zijn) van Kubaba ⁴ van PWŠR, die woont (is) in KSTBLY. ⁵ En ieder die omringt (??; misschien: beschadigt of verplaatst ?) ⁶ deze grens ten overstaan van Kubaba van PWŠR ⁸ of ieder die . . . . .” Het *in situ* gevonden document markeert de grens van twee cilicische steden, die getypeerd worden als eigendom van de bekende anatolische godin Ku-

baba, hier nader omschreven als Kubaba van PWŠR, die in KŠTBLY (Castabla) woont. Het door de grenssteen afgebakende territorium en het monument zelf staan bij gevolg onder haar bescherming. Wie „voor het oog van Kubaba” (*qdm kbbh*) zich hier tegen op een of andere wijze misgaat (r. 6 *yhg* is onzeker, maar moet wel een vijandige actie aanduiden) zal, zoals de ontbrekende rest van de tekst wel zal hebben gezegd, getroffen worden door de toorn of de vloek van de godin (zoals in het vergelijkbare monument, DONNER-RÖLLIG, *KAI* nr. 259, uit Gözne (Cilicië) 4e-5e eeuw v. Chr., eveneens een grensinscriptie). Op grond van het schrift dateert men dit monument in de 4e eeuw v. Chr.

6. De Daskyleion-inscriptie

Ook deze inscriptie werd voor het eerst door DUPONT-SOMMER uitgegeven, onder de titel *Une inscription araméenne inédite d'époque perse trouvée à Daskyleion* (Compte Rendu de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, Paris, 1966, p. 44v.). Daar zijn interpretatie en datering door latere onderzoekers op overtuigende wijze enigszins zijn gewijzigd, volgen wij de laatste interpretatie, afkomstig van F. M. CROSS Jr. in *BASOR* 184, 1966, p. 7v. en voor de datering G. M. A. HANFMANN, *ibidem* p. 10v. Vgl. ook E. AKURGAL, *Griechisch-Persische Reliefs aus Daskyleion*, in: *Iranica Antiqua* VI, 1966, p. 147v. De inscriptie luidt:

1. 'lh šlmb zy 'lnp br 'šy
2. hw °bd lnpšh hwmytk
3. bl wnbw zy 'rh znh
4. ybwh °dh 'yš 'l y°ml

„Dit zijn de reliefs van 'LNP zoon van 'šY. Hij was het, die ze vervaardigde als zijn grafmonument. Ik bezweer u bij Bêl en Nabû, wie ge ook zijt, die langs deze weg gaat, laat niemand zich misgaan (jegens mijn grafmonument)”.

De tekst staat op een grafstèle, die op grond van de daarop en op een tweede exemplaar aangetroffen reliefs, volgens G. M. A. HANFMANN moet dateren uit ca. 450 v. Chr. De reliefstèles (*šlm*) markeren een grafmonument (*npš*) dat de stichter voor schending wil vrijwaren door de mogelijke voorbijgangers bij Bêl en Nabû te bezweren, zich van grafschending te onthouden. Het is het bekende, op vele grafstèles (reeds op de sarcofaag van Ahiiram) voorkomende motief, dat men op verschillende wijzen tracht te verwezenlijken: door dreigende vloeken jegens de grafschender, door zegenwensen over de piëteitsvolle vereerder, of door te benadrukken dat geen

kostbaarheden, doch slechts het gebeente van de overledene in het graf is neergelegd. Een vergelijkbaar grafmonument uit Klein-Azië uit ongeveer dezelfde tijd vindt men in DONNER-RÖLLIG, *KAI* nr. 258, waar de vloek van Šahar (de aramese naam voor de maangod) en Šamaš (de zonnegod) over de schender wordt ingeroepen.

7. Aramese inscripties uit het graf van Jason

Bij bouwwerkzaamheden nabij Jeruzalem ontdekte men in 1956 een in de rots uitgehouwen graf, bestaande uit een open entree, een open buitenste en binnenste voorhof, een overdekt voorportaal en een tweetal grafkamers. Het is een graf geweest van een aanzienlijke familie uit de Hasmonese periode, uit het begin van de 1e eeuw v. Chr., dat gedurende drie generaties in gebruik is geweest. De overledenen werden eerst bijgezet in de in de wanden van grafkamer A uitgehouwen grafschachten (*kōkim* geheten); wanneer deze vol waren werden de beenderen en bijgaven op matten gelegd en naar de andere grafkamer (B) gebracht, die de opgravers typeren als „knekelkamer” (charnel-chamber). De bijgaven bestonden met name uit talrijke kookpotten, schalen en vaatwerk — bedoeld om de dode van voedsel te voorzien — en talrijke lampen. De opgraver schrijft naar aanleiding hiervan: „The social structure as well as the concept of afterlife as reflected in the tombs of the Hasmonaeen period definitely conforms with what is known of the Sadducees and their position under king Jannaeus and later, and their denial of resurrection after death”. (L. Y. RAHMANI, *Jason's Tomb, Israel Exploration Journal* 17, 1967, p. 61v., citaat op p. 95).

In het overdekte voorportaal werden een aantal tekeningen aangetroffen, o.a. van een hert, een palmtak, een zeven-armige menorah en verschillende schepen. Eén ervan is de afbeelding van een oorlogsschip met 15 riemen van het romeinse type, voorzien van ram vooraan de boeg (een *embolon*), een *propugnaculum* en andere bekende attributen. Men krijgt de indruk dat het tafereel, dat nog twee andere schepen omvat, een scène uit een zeeslag afbeeldt. Het geheel wordt vrij nauwkeurig gedateerd door de vondst van munten uit de regering van Alexander Jannaeus (103-76 v. Chr.). Voorts vond men er de sporen van een aardbeving die ca. 31 v. Chr. moet hebben plaats gevonden en van een secundair, geïsoleerd gebruik in 30/31 A.D.

De belangrijkste inscriptie omvat vier regels en wordt als volgt gelezen door N. AVIGAD, *Aramaic Inscriptions in the Tomb of Jason (Israel Expl. Journ.* 17, p. 101v.):

„Hef een hevige dodenklacht aan voor Jason, zoon van P. . . . , mijn broeder. Vrede! Gij die uzelf een graf hebt gebouwd, oudste, rust in vrede. (3) Zo'n hevige dodenklacht zullen uw vrienden over u aanheffen, gij die waart. . . .

Vrede! . . . . . Ḥoniab. . . . . zeer. . . . . een dodenklacht even als deze. Vrede."

In deze tekst, die de oudste inscriptie is geschreven in het zg. 'joods cursief', wisselen de oproep tot dodenklacht (*qyn'*) en de wens van vrede (*šlm'*) elkaar af. Uit de inscriptie blijkt dat de voornaamste dode uit dit familiegraf Jason heet, een uit de hellenistische kringen bekende weergave van Jozua. De naam van de vader is helaas afgebroken. De benaming „oud(st)e" (*sb'*) kan betekenen dat Jason familiehoofd was, of een bekende, openbare figuur.

De inscriptie begint met een oproep tot dodenklacht. Hierna richt de schrijver zich rechtstreeks tot de overledene, die reeds tijdens zijn leven voor zich dit graf had laten bouwen en uithouwen. Daarna vertolkt hij de smart van de vrienden van de overledene en voegt daar tenslotte zijn eigen klacht aan toe. Uit de laatste regel kan men opmaken dat Ḥoniah, broeder van Jason, de auteur van deze dodenklacht is.

Naast de inscriptie bevindt zich de datering: „op de 24e van (de maand) Elul in het jaar . . . [. . . . .].", die in zijn fragmentarische staat helaas niets bijdraagt tot een exacte datering.

8. Enkele aramese zegels

Tenslotte vestig ik de aandacht op enkele interessante aramese zegelinscripties, gedurende de laatste jaren bekend gemaakt. In de reeds geciteerde *Annali...Napoli* (17, 1967, p. 251v.) publiceert G. GARBINI, een specialist op het gebied van het aramees, een zegel uit een privé-collectie te Rome, dat de ammonietische god Milkom vermeldt:

ḥtm lg'd/t brk lmlk/m

„zegel van Gādāta, gezegende van Milkom".

Op grond van de eigen naam en de palaeografie wordt het stuk aan het eind van de 6e eeuw v. Chr. gedateerd. De inscriptie op dit zegel is verwant aan die van een exemplaar van onbekende herkomst, thans in Israel bewaard, gepubliceerd door N. AVIGAD in het *Israel Exploration Journal* 15, 1965, p. 222v., in een artikel dat getiteld is „Seals of Exiles". De inscriptie luidt:

ḥtm mng'nr/et brk lmlkm

„zegel van Mannu-kī-(I)nurta, gezegende van Milkom"

Dit zegel wordt aan het eind van de 7e eeuw v. Chr. gedateerd. De bezitter, die gezien de godsnaam Milkom wel van ammonitische origine zal zijn, draagt een zuiver babylonische naam, wat er wellicht op wijst dat hij in Babylonië of Assyrië als balling, gevangene of gijzelaar leefde, en daar zijn oorspronkelijke naam moest veranderen (vgl. de nieuwe namen van Daniel en zijn vrienden). Opmerkelijk is de schrijving van de naam van de Babylonische god Ninurta als 'nrt. Deze schrijving wijst of op de lezing Inurta (die men nu met J. C. GREENFIELD, *Journal of Semitic Studies* 11, 1966,

p. 100v. ook kan terugvinden in het aramese verdrag uit Sfire, text I A 38) of op de uit assyrische teksten bekende vorm Nurta, waarbij men de 'alef een historische schrijving kan achten, en met contractie kan lezen: Mannu-ki-Nurta. De naam van deze god, welke men vroeger als Ninib las, is reeds herhaalde malen voorwerp van studie geweest, vgl. R. Borger, *Orientalia* 30, 1961, p. 203 en thans H. Tadmor in aansluiting op de publicatie van Avigad *IEJ* 15, p. 231v.). In aramese bijschriften op babylonische spijkerschriftteksten vindt men ook de vorm 'nwšt, die men Inušta moet lezen en waarbij de š een poging is de vocalische ř weer te geven.

In zijn artikel publiceert AVIGAD nog een tweede zegel, waarin een Israeliet blijkt een babylonisch-assyrische naam te hebben moeten aannemen. De inscriptie van dit zegel luidt:

lybwyšm^c | bt šwšr'sr

„van *Jehoyišma^c* dochter van *Šamaš-šar-ušur*”

De zuiver babylonische naam, waarin de naam van de zonnegod, babylonisch Šamaš, wordt geschreven als *šawaš* (een schrijfwijze ook bekend uit aramese bijschriften op spijkerschriftteksten, b.v. L. DELAPORTE, *Épigraphes Araméennes*, 1912, nr. 61), zal wel op dezelfde wijze zijn te verklaren als de babylonische naam in het eerste zegel.

Hiermee sluiten we dit cursorische overzicht of. Geen melding is hier gemaakt van een zeer belangrijke publicatie van aramese papyri, E. BRESCIANI, *Le lettre aramaïche di Hermopoli* (Memoire dell'Accademia Nazionale dei Lincei, Ser. VIII, Vol. XII, 5, Roma 1966), de publicatie van een groep reeds tientallen jaren bekende aramese papyri uit Egypte, waarnaar lang is uitgezien. Hieraan op adequate wijze in dit beknopte overzicht aandacht te schenken was niet mogelijk. Ook kon niet meer worden opgenomen de nieuwe Indo-Aramese bilingue van Asoka, afkomstig uit Kandahar en met uitvoerig commentaar gepubliceerd door A. DUPONT-SOMMER en E. BENVENISTE in *Journal Asiatique* 1966, nr. 3/4, p. 437-465.

K. R. VEENHOF

HET NIEUWE HEBREEUWSE WOORDENBOEK

Eind 1967 is de eerste aflevering van het *Hebräisches und Aramäisches Lexikon zum Alten Testament* van LUDWIG KOEHLER en WALTER BAUMGARTNER, in de derde druk opnieuw bewerkt door WALTER BAUMGARTNER, met medewerking van B. HARTMANN en E. Y. KUTSCHER, bij E. J. Brill te Leiden verschenen (LIV + 352 p., 4to, prijs f 64.—). Het omvat een inleiding van 54 paginas (Inleiding, transcriptie-tabel, afkortingen en sigla, addenda en corrigenda) en de tekst van het woordenboek van א - כּהָן (352

pag.). De omvang is, hoewel de engelse vertaling is weggelaten, vergeleken met de eerste druk gelijk gebleven, en dat door verschillende oorzaken. Hoewel de eerste druk in grote lijnen kennelijk het uitgangspunt vormt, onderscheidt de nieuwe bewerking zich in de volgende opzichten van de oude:

1. Door een veelvuldiger gebruik van vet-druk en een in druktechnisch opzicht betere ordening wordt de stof overzichtelijker gepresenteerd.

2. In het etymologische gedeelte komen de andere semitische talen op systematische wijze aan bod, iets wat natuurlijk dankzij de intussen nieuw uitgegeven woordenboeken — vooral voor het Ugaritisch, het Mandeëes, het Tigre, het Akkadische en de Noordwest-Semitische inscripties — gemakkelijker te realiseren was. Prof. KUTSCHER heeft het mogelijk gemaakt dat het Middelhebreuws en Joods-Aramees, door hem zelfstandig uit de teksten verzameld en naar dialecten ingedeeld, kon worden geïncorporeerd. Welke gezichtspunten hem bij de indeling van dit materiaal hebben geleid, zet hij in zijn bijdrage in het ongeveer ter zelfder tijd verschenen Festschrift zum 80. Geburtstag von W. BAUMGARTNER (*Hebräische Wortforschung*, Supplementa ad Vetus Testamentum XVI, Leiden 1967, xii + 429 p., prijs f 88.—) op p. 158v., getiteld „Mittelhebräisch und Jüdisch-Aramäisch im neuen Köhler-Baumgartner“, uiteen. Het hebreeuwse woordenboek heeft nu eenmaal nog steeds de taak voor de in het bijbels hebreuws voorkomende semitische woorden als plaatsvervanger voor een nog ontbrekend etymologisch woordenboek der semitische talen te fungeren.

3. Er is gestreefd naar volledigheid in het vermelden der voorkomende vormen en ter verklaring wordt naar grammaticas verwezen. Wat de semantische opbouw betreft gaat het woordenboek vergeleken met de eerste druk dikwijls nieuwe wegen.

4. Bij de afzonderlijke betekenissen wordt ter nadere verklaring in ruime mate de literatuur geciteerd, ten einde de gebruiker via het lexikon ook toegang te geven tot de literatuur over de afzonderlijke woorden, en dit met name bij omstreden woorden of betekenissen. Opvattingen die van degene, waaraan de voorkeur is gegeven afwijken, worden door daarvan onderscheiden. Wanneer in geval van een afwijkende interpretatie de inhoud daarvan wordt vermeld, dan betekent dit dat de schrijvers aan deze opvatting meer betekenis toekennen. De belangrijkste literatuur tot zomer 1967 is verwerkt.

De onder punt 2. genoemde feestbundel voor WALTER BAUMGARTNER is gewijd aan de hebreeuwse woordstudie, in de ruimste zin des woords. In 31 bijdragen worden verschillende problemen van de hebreeuwse lexicographie behandeld: van etymologische studies over afzonderlijke woorden ¹⁾ en grammaticale onderzoeken ²⁾, via godsdiensthistorische en archäolo-

gische problemen³⁾, tot vragen inzake oude en moderne vertalingen⁴⁾. Men vindt er onderzoeken zowel van de relaties tussen het hebreuws en de andere semitische talen⁵⁾, als van de lexicografische problemen van speciale boeken van het O.T.⁶⁾, en van bepaalde woordgroepen⁷⁾. Een omvangrijk woordregister maakt het boek op prettige wijze toegankelijk. Voor de oudtestamenticus en de semitist zal dit boek naast het woordenboek en welkome lectuur zijn.

1) O.a. P. A. H. DE BOER, *bbrytm ʿmd zrʿm, Sirach XLIV 12a*; G. R. DRIVER, *Hebrew Homonyms*; H. L. GINSBERG, *Lexicographical notes*; P. HUMBERT, *Note sur yāsād et ses dérivés*; H. J. STOEBE, *Raub und Beute*.

2) O.a. E. JENNI, *Faktiv und Kausativ von 'bd, 'zu grunde gehen'*; artikelen over *b'myn* van R. SMEND en H. WILDENBERGER.

3) O.a. V. MAAG, *Sichembund und Vätergötter*; J. HOFTIJZER, *Das sogenannte Feueropfer*; R. HANHART, *Die Heiligen des Höchsten*; O. EISSFELDT, *Bist du Elia, so bin ich Isebel (1 Kön. XIX 2)*; W. ZIMMERLI, *Ezechieltempel und Salomostadt*.

4) O.a. J. BARR, *Vocalization and the Analysis of Hebrew among the Ancient Translators*.

5) Z. BEN-HAYIM, *Observations on the Hebrew and Aramaic Lexicon from the Samaritan Tradition*; J. C. GREENFIELD-M. MAYRHOFER, *The 'alğummīm'almuggīm-Problem re-examined*; B. HARTMANN, *'Mögen die Götter Dich behüten und unversehrt bewahren'*; M. HÖFNER, *Eine altarabische Sübne-Inschrift*; B. LANDSBERGER, *Akkadisch-hebräische Wortgleichungen*; W. VON SODEN, *Kleine Beiträge zum Ugaritischen und Hebräischen*; M. WAGNER, *Beiträge zur Aramäismenfrage im alttestamentlichen Hebräisch*.

6) W. RUDOLPH, *Ein Beitrag zum hebräischen Lexicon aus dem Joelbuch*.

7) C. RABIN, *Three Hebrew Term from the realm of social psychology*; I. L. SEELIGMANN, *Zur Terminologie für das Gerichtsverfahren im Wortschatz des biblischen Hebräisch*; J. J. STAMM, *Hebräische Frauennamen*.

BOEKENNIEUWS

Architectuur der kruisvaarderstaten

De laatste jaren is een aantal boeken verschenen, die vanuit verschillende gezichtspunten en met een vrij grote variatie in de illustratie, de architectuur, en in het bijzonder de militaire architectuur, der kruisvaarderstaten in het Nabije Oosten tot onderwerp hebben. Vindt men overigens de belangrijkste resten op het vaste land, vooral in Syrië, toch verdienen ook de monumenten op Cyprus, op Rhodos en in Griekenland de aandacht. De kruisvaarderstaten in het Heilige Land hebben van ongeveer 1100 tot 1300 bestaan, maar vooral de dertiende eeuw geeft een voortdurende achteruitgang te zien. Dát de christenen zich nog zo lang hebben weten te handhaven is goeddeels te danken aan de talrijke kastelen, waarin zij, doorlopend in het defensief gedrongen, geruime tijd aan de vijandelijke aanvallen het hoofd hebben weten te bieden. Van deze burchten is vooral de Crac des Chevaliers, in Syrië (tussen Homs en Tripoli), het best bewaard gebleven. Ook al is het kasteel naar mijn mening niet het belangrijkste voor de studie

Fig. 50. De zuidelijke wal van de vesting Sahyoun (ca. 1100 A.D.).

der kruisvaarderstaten en hun verdediging, toch is het om zijn imposante afmetingen en opvallende gaafheid terecht het meest afgebeelde. Men kan het de auteurs der verschillende boeken over dit onderwerp niet euvel duiden dat zij zich doorgaans tot de gemakkelijkst bereikbare monumenten beperken, daar de andere maar al te dikwijls verloren in het moeilijk bereisbare bergland liggen. Het onderzoek van deze kastelen, van hun functie, hun communicatiesystemen, enz. begint nog pas en zal nog heel veel tijd en moeite vergen: een beeld van de problemen die zich bij dit onderzoek voor doen kan men vinden in mijn bijdrage in het jongste nummer van de *Bibliotheca Orientalis*, getiteld: *Monuments de l'époque des Croisades. Réflexions à propos de quelques livres récents*. Hier dien ik mij thans te beperken tot het boek *Castles and Churches of the Crusading Kingdom* door

T. S. R. BOASE. London, Oxford University Press, 1967 (XIV + 122 blz. in-8, met 3 kaarten en 61 grote en kleine foto's (door R. CLEAVE), waarvan 24 in kleuren; prijs f 33.50).

Dr. BOASE's boek, fraai geïllustreerd met talrijke zwarte en kleurenfoto's, is geheel anders van opzet dan de andere werken op dit terrein. Twee bladzijden jaartallen geven een overzicht van de geschiedenis der kruisvaardersstaten, maar de samenhang moet de lezer maar uit de lectuur van het hele boek zien te vinden. Wel bevat Dr. BOASE's werk een bijzonder

Fig. 51. Halicarnassus (het huidige Bodrum) in Turkije, vanuit het Noordwesten gezien.

interessant overzicht over vroegere reizigers in het Nabije Oosten, hun problemen en hun bevindingen, en deze laatste worden geïllustreerd met reproducties van oude gravures van steden en burchten. Hoe meer men zich met dit onderwerp bezig houdt, des te belangrijker worden zulke oude gegevens. Weliswaar is daarin veel aantoonbaar onjuist, maar anderzijds is er in de laatste paar eeuwen zoveel verloren gegaan, wat vroegere reizigers nog hebben gezien, dat iedere soort van bron voor het tegenwoordige onderzoek van het grootste belang is. Dr. BOASE heeft zich dat zeer goed gerealiseerd en zijn hoofdstuk „The Travellers” behoort dan ook tot de boeiendste delen van zijn boek.

De auteur laat duidelijk blijken in de eerste plaats kunsthistoricus te zijn. Vooral in het eerste hoofdstuk, gewijd aan Jerusalem en omgeving, en in dat over de kerken (en over de kapiteln van Nazareth!) is dat duidelijk

Fig. 52. De muren van de kruisvaardervervesting Qantara op Cyprus.

te merken. Daarmee komt dan tevens een aspect onder de aandacht, dat de lezer voor boeiende verrassingen plaatst. Weliswaar kan men in de kruisvaardersstaten niet van een bloeiend cultureel leven spreken, maar des te meer reden is er om de spaarzame resten van sculptuur en handschrift-verluchting ook eens tot hun recht te laten komen. Van de kastelen toont het boek van Dr. BOARSE niet meer dan een keus, die goed beschreven wordt en de lezer niet met allerlei voor hem onbelangrijke details vermoeit. Samenvattend kan ik dit interessante boek dan ook van harte aanbevelen: het is niet het meest uitvoerige, noch het rijkst geïllustreerde van de recente literatuur, maar het geeft een uitstekende indruk, en dat voor een heel redelijke prijs.

R. B. C. HUYGENS

Brieven uit het oude Mesopotamië

Epen en mythen, koningsinscripties en wetscodices, en andere geleerde of officiële teksten geven slechts een onvolledig, gekleurd en geïdealiseerd beeld van de cultuur van het oude Mesopotamië. Documenten die een veel directer en persoonlijker getuigenis afleggen van het doen en laten der oude Babyloniërs zijn met name de brieven. In zijn nieuwe boek *Letters from Mesopotamia* (Chicago, 1967, 8vo, geb., 217 pag., kaart, 16 pl.;

prijs f 22,50) maakt A. LEO OPPENHEIM, hoogleraar aan het Oriental Institute te Chicago en leider van het „Assyrian Dictionary Project”, door een vertaling van 150 oud-mesopotamische brieven deze unieke bron van informatie toegankelijk voor de niet-assyrioloog. Hij koos brieven stammend uit alle perioden der akkadische cultuurgeschiedenis (tussen de 24e en 6e eeuw v. Chr.), uit een fonds van vele duizenden teksten, door de archeologen aan het licht gebracht. Bij zijn keuze werd hij geleid door twee overwegingen: voorkeur voor de atypische documenten, ten einde een zo veelzijdig en gevarieerd mogelijk beeld van het verleden op te roepen; en: voorkeur voor die documenten die zonder speciale, nadere toelichting begrijpelijk zijn. De selectie beantwoordt inderdaad aan dit gestelde doel en brengt de lezer in contact met tal van boeiende en overwachte, ons direct om hun menselijkheid aansprekende brieven, maar ook met documenten, die hoewel de woorden begrijpelijk zijn, ons vreemd aandoen en de problemen van communicatie via geschreven documenten over een afstand van enkele millennia tastbaar maken. Naast de twee voornaamste groepen brieven uit de oud-babylonische tijd en de nieuw-assyrische koningsarchieven (beide met ca. 50 stuks vertegenwoordigd), vinden we documenten uit de oud-akkadische, oud-assyrische, middel-babylonische en middel-assyrische tijd, en de nieuw-babylonische periode. Het „buitenland” is vertegenwoordigd met brieven uit de El-Amarna-archieven, uit Ugarit en uit Boghazkoi.

Tot een beter verstaan van deze oude documenten dragen een tweetal inleidende capita bij. Het eerste „The Measure of Mesopotamia” (p. 1-53) bevat een kort overzicht van de *mesopotamische beschaving*, een term die bewust gekozen is om de wezenlijke eenheid ervan door de eeuwen heen te benadrukken, „the cultural continuum, the mainstream of the social, intellectual and technological traditions, that form the substructure of Mesopotamian civilization...”. De politieke geschiedenis is hierbij naar het tweede plan gedrongen. Op het gebied van de cultuurgeschiedenis vindt men in dit overzicht een aantal nieuwe en originele gezichtspunten, die een verrassende kijk bieden op de ontwikkeling van deze oude beschaving, waarin de ‘schrijver’ een centrale rol speelde. Het tweede inleidende hoofdstuk draagt de veelzeggende titel „Can these bones live?” (Ez. 37 : 3) en confronteert de lezer op boeiende wijze met het probleem van het verstaan en vertalen van oude documenten, geschreven in een dikwijls levendige, sterk idiomatische en genuanceerde taal, met een voor ons moeilijk grijpbare of verstaanbare „Sitz im Leben”, maar toch uitingen van mensen als wij. Zonder deze uiteenzetting zou de lezer amper bemerken welke verstaansproblemen de soms eenvoudige tekst der vele brieven meebrengt, en hoezeer ook hier het eindpunt nog niet is bereikt (in brief 86 moet men

op grond van een zeer recente studie in de op één na laatste alinea thans vertalen: „de hongerigen zijn verzadigd met voedsel, de verdroogden zijn gezalfd en de naakten zijn gekleed in rijke gewaden”).

Om een indruk te geven van de verrassingen die de babylonische brief-literatuur nog in petto heeft, geef ik ten besluite de vertaling van een recente brief, die door G. DOSSIN is gepubliceerd in het laatste deel der Maribrieven (deel 10: *La correspondance féminine*, nr. 129):

„Spreek tot Šiptu: je meesteres spreekt de volgende woorden: „Naar ik heb gehoord lijdt Nanname aan een ernstige *wondinfectie*. Daarbij komt dat zij veelvuldig in het paleis verblijft en dat zij vele vrouwen *om zich heen verzamelt*. Geef nu strenge orders van de volgende strekking: „uit de beker, waaruit zij pleegt te drinken, mag niemand drinken; in de stoel waarin zij pleegt te zitten, mag niemand zitten; in het bed waarin zij pleegt te liggen, mag niemand liggen, en ze mag niet meer vele vrouwen *om zich heen verzamelen*. Deze wondinfectie is besmettelijk”.

Twintig jaar archaeologie in Palestina (1948-1968)

Sinds de ontdekking van de Dode Zee Rollen in 1948 heeft zich in Palestina een steeds groter en in vele opzichten succesvolle archeologische activiteit ontwikkeld, die niet slechts veel licht heeft geworpen op die perioden uit de geschiedenis, die bestreken worden door de verhalen uit het O.T. en N.T., maar eveneens op een belangrijke stuk prehistorie, op de vroege Bronstijd en op facetten uit de eeuwen na het begin van onze jaartelling. Een van de tijdschriften, die door middel van uitstekende gedocumenteerde, rijk geïllustreerde en door de opgravers zelf geschreven artikelen, steeds actuele informatie over de archeologische ontdekkingen in Palestina heeft gegeven is *Archaeology*, een uitgave van het American Institute of Archaeology, een van de meest geslaagde tijdschriften op dit gebied. Het instituut dat dit tijdschrift uitgeeft heeft nu het initiatief genomen een aantal van de belangrijkste artikelen inzake Palestina te bundelen en die aan te vullen met door de opgravers zelf geschreven bijdragen over opgravingen, die nog niet aan bod gekomen waren. Samen vormen deze 23 artikelen een boek dat een eerstehands, representatief overzicht geeft over de belangrijkste resultaten der palestijnse archaeologie gedurende de laatste 20 jaar. Het is helder geschreven en geïllustreerd met 175 foto's, vele tekeningen en plattegronden (uitgave van Thomas Y. Crowell, Co., New York, 1967, xiv + 220 pag., prijs f 45.—). De lectuur van het boek brengt de lezer in contact met de meest uiteenlopende soorten van archaeologisch onderzoek en geeft zo tevens een indruk van de technieken bij het doen herleven van het verleden gehanteerd.

Het eerste gedeelte heet „Before the Bible”. Het bevat bijdragen over de prehistorische bewoners van de Negev, ten Z. van Bersheba (door J. PERROT), het neolithische Jericho (K. M. KENYON), het neolithische dorp Beidha in Jordanië (D. KIRKBRIDE), de vondsten uit de vroege bronstijd in de „Cave of the Treasure” in de Woestijn van Juda (P. BAR-ADON), de begraafplaats uit de Bronstijd te Bab edh-Dhra’ (P. W. LAPP), de Kanaänietische en Hyksos stad Tell Nagila in Juda (R. AMIRAM-A. EITAN), en de rotstekeningen in de Negev (E. ANATI). Het gedeelte „Biblical Cities and Temples” beschrijft ontdekkingen te Hazor (Y. YADIN), Engedi (B. MAZAR), Ramat Rachel (= Beth Hakkèrèm?; Y. AHARONI), Arad (R. AMIRAN-Y. AHARONI), Salomo’s tempel; een proeve van reconstructie (P. L. GARBER), Jaffa (J. KAPLAN), Sichem (J. F. ROSS-L. E. TOOMBS), Ashdod (M. DOTHAN), Gibeon (J. PRITCHARD). Het laatste deel draagt de titel „Post Biblical-Palestine” en bevat de volgende bijdragen: De Nabateeërs in Petra (C. M. BENNET), De Dode Zee Rollen (F. M. CROSS), Masada (Y. YADIN), de necropool van Beth She’arim (N. AVIGAD), „Kastelen in (de woestijn) Zin” (steden, forten en kerken uit de byzantijnse tijd in de Negev; H. D. COLT); het Ummayaden Paleis te Khirbat al-Mafjar (O. GRABAR) en tenslotte een beschrijving van het „Hospice of the Knights of St. John” te Akko door Z. GOLDMANN.

De lectuur van het fraai uitgegeven boek informeert de lezer niet slechts over de uiteindelijke resultaten der onderzoekingen, door foto’s, plattegronden, tabellen enz., maar beschrijft tevens de daaraan voorafgaande stadia: de systematische opgezette survey om tot de keuze van goed opgravingssterrein te komen, de plotselinge gelukkige vondst of de eindelijk achterhaalde klandestiene schatgraverij, en daarna de vaak moeizame en langdurige opgravingsarbeid zelf, waarvan meestal slechts de meest spectaculaire resultaten in wijder kring bekend worden.

Urtartese kunst

Urtartu, het rijk dat gedurende de eerste helft van het 1e millennium bloeide in het oostelijke gedeelte van Turkije (met inbegrip van het ten Noorden daarvan gelegen Russisch grondgebied), het latere Armenië, staat vandaag sterk in de belangstelling der historici en archaeologen. De verschillende originele trekken van dit cultureel hoogontwikkelde volk (dat zelf zijn rijk *Biainili* noemde; hoofdstad *Tuš(u)pa*; in de moderne literatuur vóór de 2e wereldoorlog dikwijls ten onrechte aangeduid als Chaldiërs, gevormd van de naam van de hoofdgod er Urtarteeërs, *Haldi* en dikwijls verward met de in Babylonië wonende Chaldeeën), nieuwe belangrijke opgra-

vingen en een steeds beter verstaan van de in het urartees (met babylonische spijkerschrifttekens) geschreven inscripties hebben hiertoe als vanzelf geleid. Historisch gezien was het rijk van Urartu tussen het eind van de 9e en midden van de 7e eeuw v. Chr. één der gevaarlijkste concurrenten van het nieuw-assyrische rijk. Vele assyrische koningsinscripties maken melding van veldtochten naar Urartu, met name het beroemde verslag van Sargon's achtste veldtocht, dat in zijn opsomming van dt buit uit de tempel van Haldi te Muşasir en zijn beschrijving van het urartese irrigatie-systeem belangrijke cultuurhistorische informatie verstrekt.

Veel van onze kennis over Urartu hebben we te danken aan russische onderzoekers. De belangrijke opgravingen te Karmir-Blur (de urartese districtshoofdstad *Teišebaini*) en Arinberd (de oude, door Teišbaini vervangen vesting *Erebuni*), en de intensieve bestudering van de urartese inscripties en taal, (o.a. door geleerden als DIAKONOV, MELIKISHVILI en MESHCHANINOV) zijn hiervan de bewijzen. Verscheidene moderne monografiën over taal, geschiedenis en kunst van Urartu zijn dan ook van de hand van deze geleerden. Een zeer goed gedocumenteerd overzicht van de kunst van Urartu schreeft in 1962 B. PIOTROVSKI, de opgraver van Karmir-Blur onder de titel *Iskustvo Urartu*. Van dit werk verscheen vorig jaar een engelse vertaling (van de hand van P. S. GELLING) te London, onder de titel: *Urartu. The Kingdom of Van and its Art* (Evelyn Adams and Mackay, 112 p., 65 fig., 30 pl.; prijs f 30.—). Het boek geeft een helder overzicht van de Urartese kunst op p. 24v., een overzicht dat wordt voorafgegaan door een historisch overzicht en een hoofdstuk gewijd aan „The characteristics of Urartian art”. Het zijn met name de metallurgie en de architectuur die op de voorgrond treden in een rijke selectie van met groot vakmanschap vervaardigde bronzen voorwerpen (plastiëken, met fraai reliefwerk versierde bronzen schilden en bronzen beslag, meubelstukken — vooral diverse onderdelen van een monumentale troon —, diverse soorten vaatwerk, godenbeeldjes, medaillons en andere siervoorwerpen). Bekend zijn met name de grote bronzen ketels, geplaatst op een bronzen driepoot met op de rand handvaten o.a. in de vorm van leeuwekoppen; specimina hiervan werden buiten Urartu o.a. ontdekt in Phrygische graven te Gordion en Etruskische te Cumae. De architectuur kenmerkt zich door een gebruik van feilloos aaneensluitende, zorgvuldig afgewerkte, steenblokken, en door een weldoordachte planning en lay-out van paleizen, vestingen en tempels, waarvan de vele plattegronden in PIOTROVSKI's boek getuigenis afleggen.

Nieuwere opgravingen, met name te Aitintepe, uitgevoerd onder leiding van de turkse archeoloog TAHSIN ÖZGÜÇ, hebben niet alleen belangrijk licht geworpen op de tempelarchitectuur, maar tevens het in zwang zijn

van muurschilderingen bewezen. Op deze nieuwe ontwikkelingen in de kennis der Urartese kunst gaat met name de studie van M. N. VAN LOON, *Urartian Art. Its distinctive traits in the light of new excavations* (Leiden, Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 1966, 190 pag., 22 fig., 42 pl., prijs f 85.—). Ook dit boek begint met een overzicht van de geschiedenis van Urartu, dat echter veel gedetailleerder is, en van protogeschiedenis van Urartu tot ca. 400 v. Chr. reikt. De auteur bespreekt hierna achtereenvolgens het aardewerk, de architectuur, schilderkunst, sculptuur en decoratieve steenbewerking, metallurgie, ivoor-, been- en houtsnijwerk, en zegels (rolzegels, stempelzegels en tussenvormen). Na een zorgvuldige analyse behandelt het laatste hoofdstuk („Conclusions”) de vragen inzake het onderscheid tussen een hofstijl en volksstijl, inzake de oorsprongen van de urartese kunst en de thans steeds meer op de voorgrond tredende vragen naar de verwantschap met de kunststijlen der omringende landen. In het slothoofdstuk van zijn boek komen deze vragen speciaal aan de orde. VAN LOON betoont zich voorzichtig in zijn oordeel en genuanceerd in het aannemen van stylistische beïnvloeding. Zo erkent hij de verregaande invloed van de nieuw-assyrische relief-, schilder- en metaalgraveringskunst uit de 9e eeuw v. Chr. (toen ook het assyrische spijkerschrift werd ontleend), en syro-phenicische invloed o.a. in het veelvuldig gebruik van bronzen of ivooren, menselijke of dierlijke figuren als onderdelen van meubelstukken (steunen, poten of inlegwerk). Ook spreekt hij van „Syro-Urartian pieces” onder de sierhandvaten van het bronzen vaatwerk. Speciale aandacht wordt geschonken aan de relatie met de vroeg scytische koningsgraven, de schat van Ziwiye en de Medische kunst. Terwijl sommigen op het laatste gebied verregaande urartese invloed aannemen, benadrukt hij het geheel eigen gevoel en de eigen methodiek der medische kunst; de urartese is slechts één van de vele invloeden geweest, die daarop werkten, en die doorwerkten tot in de achemenidische kunst.

Door een steeds grotere kennis van de urartese kunst, dankzij de nieuwe opgravingen en onderzoekingen, zal in de toekomst juist de vraag naar de invloeden uitgegaan op en van Urartu een voorwerp van onderzoek blijven, zoals ook enkele recente studies laten zien. Hierbij zijn te noemen H. V. HERMANN, *Urartu und Griechenland*, in het *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, 81, 1966, p. 79v; en D. STRONACH, *Urartian and Achaemenian Tower Temples*, *JNES* 26, 1967, p. 278v. Vgl. thans ook het boek van M. RIEMSCHEIDER, *Das Reich am Ararat* (Leipzig, 1965, 8vo, 180 pag. 85 afb. prijs f 11.—) dat een goed overzicht biedt over geschiedenis en kunst van Urartu.

K. R. V.